पाई-3

न० से० ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ चराचरात्मकमनिशं सलोपयस्यावृत्ता
१ रो भवतीति सम्बन्धः ॥ वदेति योनिजगतामनेनेनैकत्र समाधिशरणे ज्ञपद्यो १ इति द्वि
धा प्रमाः प्रमा भेदादितिचेत् प्रमाणिरूपितात् तत्त्वज्ञाश्रुतिर्वक्ष्यमाणाः प्रमाया शक्तानतिवर्तक
त्वेन प्रतिबंधकनिवृत्तत्वपयोगिनिरूपणीयो तत्रासंभावनादिः इति बोध्यः तदुक्तं पञ्चपादा
रे प्रणभावनाविपरीतभावनाभ्यां चासंभावनात्मकं रूपं रुते इति बोध्यं मा तत्त्वज्ञानस्य नापर
मिति तन्निवृत्युपायः श्रवणादिः श्रोतव्यो मन्तव्यादि श्रुतेः । एवमप्यस्य ज्ञानसाधनत्व
मवगम्यते तथाच प्रमाणेन साक्षात्तत्त्वमुपपन्नमिति बोध्या दिनिदिध्यासनान्तमहा
वाक्यात्प्रमात्वज्ञानस्यापि योगरूपज्ञानसाधनत्वमुपपद्यते तत्त्वज्ञप्तिबोध्यमसं
भावनादेः प्रमायामतत्त्वादत्वरूपप्रमानिरूपणीयत्वतः क्रमप्राप्तप्रमानि
रूपयति प्रमेति प्रमात्वावच्छिन्नप्रमाभिन्नज्ञानमप्रमेति निष्कर्षः तेन प्रमाभिन्न
ज्ञानेऽतिव्याप्तिनिरस्ता प्रमात्वेनामानत्वेतथातावाप्यनात्व्यं स्त्रियपज्ञानत्वे हेतोष
चेदायमिति धारावाहिकज्ञानस्थले विरोधिपदाकारहृत्युत्पत्तिपर्यन्तं पाचहृदेस्फुरणे
तावद्दृष्टाद्याकारहृत्तिरेकैवेति नाव्याप्तिः नचसर्वज्ञानेषु सिंग्रमाते शुक्लरजतविष
ये यद्धतिन्या येनस्वमादेर्धर्म्यंशे प्रमात्वेनेप्रमाभिन्नज्ञानाभावादव्याप्तिरितिवाच्यं धे
र्म्यंशज्ञानस्य तःकरणवृत्तिरूपत्वेन भ्रमस्याविद्यावृत्तिरूपस्य तद्भिन्नत्वात्व्याप्तिरिति राम०
भावः तोविभजते सा चेति स्मृतेर्भेदेनमाह संस्कारेति अन्याभिज्ञायामतिव्याप्तिवा १

त० सं० त्वविशेषणमर्थवदितिभावः एवं चानेनानुमानेन प्रपंचस्याकाशादेर्मिथ्यात्वसिद्धौ
२ सत्यां तस्यासिद्धस्य मिथ्यात्वस्य पुनः पुनरनुसंधाने यथार्थात्मस्मरणं ननु मिथ्यात्वं
प्रपंचनिष्ठं नवा आद्ये मायामयप्रपंचनिष्ठस्य कथं यथार्थत्वं यथार्थत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्
प्रपंचस्यावस्तुत्वाभ्युपगमात् वस्तुधर्मस्य मिथ्यात्वस्यावस्तुत्वावश्यंभावेन यथार्थत्वानु
पपत्तेः द्वितीयेपि पक्षे तत्साध्याभावेनानुमानस्य बाध एव स्यात् तस्मान्मिथ्यात्वानुसं
धाने यथार्थात्मस्मरणमित्यनुपपन्नमिति नैष दोषः मिथ्यात्वं प्रपंचनिष्ठमेव न
२ चावस्तुधर्मस्यावस्तुत्वान्नैतदनुसंधानस्य कथं यथार्थत्वं ज्ञानगतयथार्थत्वस्य विषयप्र
युक्तत्वादिति वाच्यं ज्ञानस्य यथार्थत्वं नाम मानान्तराबाध्यत्वं तदपि विषयकृतमेव स्वरू
पेण ज्ञानस्य बाधाबाधयोरयोगात् विषयबाधाबाधाभ्यां ज्ञानस्य बाध्यत्वाबाध्यत्वव्य
पदेशात् एवं च प्रपंचस्य मिथ्यात्वं नामाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तस्य केना
पि प्रमाणेन बाधाभावात् घटपटादीनां वाचारंभणविकाराणां मध्ये पारमार्थिकत्वप्र
तीतिविरोधेनाप्रामाण्योपपत्तेर्मिथ्यात्वस्याबाध्यत्वेन यथार्थत्वात् तदनुसंधान
स्यापि यथार्थत्वं संभवत्येवेति अनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसंधाने यथार्थात्मस्मरण
मिति सम्यगुपपन्नमिति भावः यथार्थात्मस्मरणं दर्शयति तद्वामेति तत्त्वमस्यादिवा २
क्यार्थतत्पदलक्ष्यस्य ब्रह्मणस्तदनुसंधाने यथार्थात्मस्मरणमित्यर्थः यथार्हं देशप्र
थार्थं स्मरतीति निरूप्य क्रमप्राप्तामयथार्थस्मृतिं विभज्य निरूपयति अयथार्थेति एवं च

रूपं यमाद्वेगवत् तस्याः संस्कारसहितेन्द्रियजन्यत्वेन तज्जन्यत्वाभावान्नातिव्या
प्तिः संस्कारत्वं सति व्याप्तिवारणाय ज्ञानातिरिक्तेति संस्कारं विभजते त्रिविधः वेगो भावना स्थि
तिस्थापकश्चेति क्रियाजन्यः क्रियाहेतुर्वेगः स चेष्टादिनिष्ठः अनुभवजन्यः स्मृतिहेतुः
भावनासंस्कारः स चान्तःकरणनिष्ठः स्वमते न्यायमते त्वात्मनिष्ठः अस्मदहंकार भिमता ४
स्यैव नैयायिकादीनामात्मत्वात् स्थितिस्थापकः संस्कारोऽनुरागादिनिष्ठः यद्यपि वे
गस्थितिस्थापकयोः क्रियाहेतुत्वमेव तथापि भावनासंस्कारस्य ज्ञानहेतुत्वान्न स्मात्र
ज्ञानस्मृतिरिति लक्षणमुपपद्यते अतो भावः स्मृतिं विभजते सा चेति यथार्थेत्यय
थार्थस्मृतिविभाग एवं कनिरूपयति यथार्थेति प्रत्यक्षादिनामस्मरणं दर्शयति तच्च
व्यावहारिकेति तेषां मध्ये अयथार्थः पदस्य व्याप्तत्वमस्य बाह्यदृष्टान्तासंभवेन तच्च व्या
प्तिग्रहायोगात् पदार्थं विशिनष्टि व्यावहारिकेति अज्ञानसत्ताकत्वं व्यावहारिकत्वं शुक्ति
रजतादेः अतो यमानसत्ताकत्वेन ज्ञानमिति कथं दृष्टान्तत्वमुपपद्यते शुक्त्यादेरन्यवादिनः
संप्रतिपन्नविषयो दृष्टान्तो वक्तव्यः अन्यवादिभिः शुक्तिरजतस्थानगोकारणकदृष्टा
न्तरनिरोधे अन्यथाख्यात्यादीनामेवमेव निराकृतत्वे न शुक्तिरजतस्य साध्यत्वात् दृष्टा
न्तोपपन्नेः तत्त्वज्ञानबहेतु साध्योपादृष्टान्तमिथ्यात्वे यो वादिग्रहसंभवेन पदोपदृष्टान्ते त्वे ३
त्वनामिथ्यात्वे साध्यपि तु शक्यते व्यावहारिकेति पदेन विशिष्यते चेत्तत्तदा शुक्तिरजतस्य
प्रपंचान्तर्गतत्वेन पदार्थत्वे नित्विप्रत्वाद्धृपस्य हारिके त्वाभासः स्यात् दृष्टान्तहेतुरतः प

त॰से॰
३

दिमत्वाद्घटवच्च घटवत् नचाप्रयोजकत्वं तद्धानाकृताभ्यागमदोषप्रसंगात् त
स्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योंतर आत्मा प्राणमय इति श्रुतेश्च नापीन्द्रियाण्यात्म
त्वे करणत्वाद्दात्रादिवत् वनवह्न्यादिसमुदायत्वाद्घटवत् भौतिकत्वाच्च नचाप्रयोज
कत्वं करणस्य कर्तृत्वायोगात् नहि वास्यादेः करणस्य कर्तृत्वं दृष्टं ज्ञानात्मत्वा
त्मनोऽज्ञानात्तस्मादनुभवविरुद्धत्वात् वह्न्यादिसमुदायस्यात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतयाप्रसङ्गः
शरीरपातप्रसङ्गाच्च नचवरमेक एवात्मा येन विरुद्धाभिप्रायत्वं नमविरुद्धमिति वाच्यं यो
हमपश्यामि सोहं स्पृशामीत्यनुभवविरुद्धत्वात् प्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसङ्गाच्च भौतिकत्वाच्च एवं
केदोषानपायात् नैन्द्रियाण्यात्मत्वे नापि प्राणः आत्मा वायुविकारत्वात् वाह्य
वायुवत् तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योंतर आत्मा मनोमय इति श्रुतेश्च नापि मन
आत्मा करणत्वाद्दीपवत् नच मननं करणत्वस्य नियामकं तस्य तत्त्वस्य नात्मत्वे
कथमिति वाच्यं मिथ्यामतानुसारेण न्यायमतानुसारेण वा तदुपपत्तेः अस्मन्मते
उत्पत्तिविनाशवत्वादित्यादिहेतुः सुवचः तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योंतर आत्मा वि
ज्ञानमय इति श्रुतेश्च नापि बुद्ध्यहंकारो वात्माहंरूपत्वाद्घटवत् नचाप्रयोजकत्वं विप
तहेतुश्छिन्नैरेव बाधकत्वात् नचैष आपत्तिः अनैकान्तः सर्पादिरूपत्वान्नैकान्तात् अस्मन्मते ३
कार्यत्वेन नित्यत्वायोगात् एतेन बुद्धिवृत्तियोगात्मत्वे प्रत्युक्ते तस्माद्वा एतस्मादन्योंतर आत्मा
नंदमय इति श्रुतेश्च नाप्यानंदमयप्रसङ्गाद्वाच्यम् अज्ञानमात्मा जडत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वा

द्विति यथार्थस्मृतिवदनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति द्विविधेत्यर्थः । अयथार्थानात्मस्मृ-
तिं दर्शयति प्रपंचस्येति नन्वयं घटः सन्पटः सन्निति प्रत्यक्षेण प्रमाणेनैव सत्यमिति चेत्तत्राह प्र-
पंचस्य सत्यतावगमात्प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मवत् यथार्थत्वानतिक्रमेन स्मरणस्यायथार्थ-
त्वे यद्यपि ब्रह्मानुसंधानस्यापि यथार्थत्वापत्तेरित्याशंक्याह मिथ्येति प्रपंचस्य वाचा- तस्य४
रंभणं विकारो नामधेयं सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्धाय भेदश्रुतस्याज्ञानं ह्यतो
भवेदित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेनारंभणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वस्य निश्च-
तत्वात् घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य तु बाधितत्वेऽधिष्ठानसत्ताविषयत्वोपपत्तेः । नच प्रमाणेनैव स-
त्यमित्यादिश्रुत्यन्तरश्रुत्यादिबाधः किं न स्यादिति वाच्यं प्रमाणादीनामुत्पत्तिविनाश-
ध्य२ श्रवणेन कालत्रयाबाधितरूपसत्यत्वायोगात् न्यायशून्यत्वाच्च प्रमाणेनैव सत्यमित्यादि-
श्रुतेर्व्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेः । तथा तत्र श्रुतिबाधायोगात् अश्मनिवारंभ-
णादिश्रुतेर्न्यायमूलत्वेन तत्पूर्वप्रमाणसत्यत्वश्रुतेर्बाधः । तस्मात् प्रपंचस्य मिथ्यात्वात्स- ता६
त्वानुसंधानमयथार्थानात्मस्मरणमिति फलितमेवाक्रमेति भावः । द्वितीयं निरूपयति
अहंकारेति अहमिति निकृतिः करणं यस्य सोऽहंकारः स आदिर्येषां ते अहंकारादयः । ते हि
तिवाचक नन्वसर्वं परीतं काणं अहमनुभवविषयस्यैवात्मत्वेनाभिमततां कथं त-
स्यात्मानुसंधानमयथार्थात्मस्मरणमिति चेन्न अहमनुभवात् देहाद्यज्ञानस्यानूनताः स
र्वैःहमनुभवविषयात्मत्वे कायमानात्मानतत्त्वं नावद्देहाद्यात्माउत्पत्तिविनाशवत्त्वात् रूपा।

कार्य-४

ने

सं॰ न॰ शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रा
७ वस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षे
त्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेति च ॥ तस्मादात्माऽसंगसिद्धरूपः स्वप्रकाशो न कर्ता कल
हि कर्तेति चेदहंकार इति वदामः साभासोन्तःकरणमहंकारः कथं तर्ह्यात्मनोऽहंकरो
मीति कर्तृत्वानुभवः अहंकारचिदात्मनोरितरेतराविवेकेनान्योन्याध्यासात् । तस्मा
दात्मनि कर्तृत्वानुसंधानमप्याध्यासमूलकमित्याह आत्मनीति नच कर्तृत्वा
त्वात्पूर्ववत्तादृग्रस्त्वग्रहणेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनात्तस्मिन् कर्तृत्वानुसंधानस्य क
4 प्रामाण्यार्थत्वमितिवाच्यं तत्र सोपाधिकात्मनः एव कर्तृत्वप्रतिपादनाद्यथा च तैत्ति
मयाद्येतत्तु राद्धिकरणेन नैव शुद्धस्यात्मनः कर्तृत्वापवादात् अन्यथाऽसंगापरिहार्यादे
हसंबंधात् श्रुत्यापत्तिरापादितविरोधापत्तेः नचात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादकत्वेन त
दपवादे स्वप्रकाशस्य किंचित्प्रमाणेन प्रत्यालनाद्विषयकस्य हेतुरादर्शनेवरमिति न्यायादि
तिवाच्यं आत्मनः सोपाधिककर्तृत्वमप्यनात्मेति वदन्तेः सामान्यानुवादकरणात्प्रत
दात्मनोऽसीति प्रसाधान्तस्य कर्तृत्वमात्मनः पारमार्थिकमितिवदतो नैयायिकादेर्निरा
करणार्थं मन्तव्यमेव कर्तृत्वमपोद्यते अन्यथा स्ववाक्यविरोधः श्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्र ७
सज्येत तस्मादात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनेन तदपवादश्रुतिरुपमर्दयेदेव तस्मादात्मनि क
र्तृत्वाद्यनुसंधानस्याप्याध्यासमूलकत्वमेवेति भावः ननु स्वप्रकाशस्याप्याध्यासस्तु तिवा

देहादीनामात्मत्वे=मृतदेहेपि=अहमित्यनुभवप्रसंगात्=६

स्वप्रज्ञायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः आकाशवत्सर्वगत
श्च नित्यः क्षेत्रे क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सना
तन इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरात्मनश्चेतनस्य नित्यत्वावगमात् नेहं पश्यामीत्यनुभवान्य
ज्ञानमनात्मैव पतनं शून्यमात्मेति अनात्मा तस्यापि साक्षी भासकत्वात् कथं पुनर्देहादीना
महमनुभवविषयत्वमनात्मत्वमिति उच्यते देहादीनां चिदात्मनश्चान्योन्याध्यासादहम
नुभवविषयत्वं न तु देहेन्द्रियादीनामन्यथा शवेपि प्रसंगात् तस्मादहंकारादिष्वात्मत्वानु
संधानमयथार्थात्मस्मरणमिति निरवद्यं कथं तर्हि स्मरणमिति चेदज्ञानतत्कार्याणि सर्वाणि
यो निजसत्तया प्रत्यक्षतया भासयति ममाज्ञानं मम मोहः कामो मम बुद्ध्यादिरिति स एवा
त्मा तस्य स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात्स्मरणं स्मरणं न संभवतः नहि नित्यस्वप्रकाशानुभव
स्वरूपस्यात्मनः स्मरणं वा विस्मरणं वा भवति तथा च श्रुतिः त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता
भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः साक्षी चेता केवलो निर्गु
णश्चेत्याद्याः देहाद्यज्ञानान्तविलक्षणस्वप्रकाशचिद्रूपं साक्षिदृशेति अतएव अज्ञान
तत्कार्यतद्धीधर्मत्वान् ध्यायतो निजसत्तयैव स्मर्तृत्वं चाविस्मर्तृत्वं च मोहानुशक्त्या अस्मादिष्व
स्वप्रमया भासयतीति सचात्मा असंगः असंगो ह्ययं पुरुषः असंगो न हि सज्जते इत्यादिश्रु
तेः न तस्य वा कर्तृत्वं अत एव भगवता प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः यः प
श्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यतीति अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ आ

न॰ से॰ ५

णीयेत्याकांक्षायामाह सेति द्वितीयपरिच्छेदे इति शेषः द्वितीयायाः लक्षणमाह वाधि
तेति विषयाभावप्रमा बाधः तद्विषयो बाधितः सः विषयो यस्याः सा तथा प्रमायामति
व्याप्तिपरिहाराय घटाद्यविशेषणमुपयथार्थस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयेतो विभ
जते साधीति संशयलक्षणमाह एकस्मिन्निति एकैकस्मिन् धर्मिणि नानार्थः प्रमयेतेत्या
न्नावायन्नमावेति समूहालंबनसंशयेः व्याप्तिः स्यात् स्थाणुपुरुषाविति समूहालंबनभ्र
मेः तिव्याप्तिवारणाय भासमानेत्युक्ते समूहालंबनप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय विरुद्ध
त्युक्ते नन्वेकलक्षणं संशयस्य धर्मिणि प्रमायामतिव्याप्तिरित्याशंकायाम तोतरेण ल
क्षणमाह एकस्मिन्निति एकैकस्मिन्नवशेष्ये नानासंशयत्वेनाभिमतस्य यो यः प्रकारस्ता
णताटिकद्विरुद्धयोर्यः प्रकारः स्थाणुपुरुषत्वादिस्तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं स्थाणु
र्वा पुरुषो वेत्याद्यनतद्विरुद्धज्ञानं संशय इत्यर्थः अस्मिन्पक्षे एककोटिकज्ञानमपि संश
वित्संशयाभिमतं केचित्तु सिंहादयमण्योवरणाः संशयं विभजते सचेति प्रमाणस
शयेतु स्याटयेति तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः प्रमाणसंशयो द्विविधः प्रमा संशयः के
रणसंशयश्चेति तत्राद्यमुदाहरति यथेति प्रमाणसंशय कस्मान्निवर्तत इत्याशंक्याह
सचेति ननु प्रमाणस्याभावः प्रामाण्यतदभावप्रमाभिमवर्तते ज्ञानिरूपाधिर्वा तदा यः स ५
व्याप्यवृत्तित्वात् नद्वितीयः तस्यानिर्वचनादित्याशंक्य प्रामाण्यलक्षणमाह प्रामा
ण्यपरेतादृशत्वे इति नैयायिकाः स्वतोग्राहमतं इति मीमांसकाः तन्न परमतं दूषयितु नुस

क्तेनानगृहीततद्रूपत्वस्याह स्वरूपेति स्वरूपेणामीत्यनुभवादिति भावः न स्मरतीति
तदुद्बोधकाभावादिति भावः स्मरतीति तद्व्यक्तिमत्त्वप्राप्तामनुभूतं तल्लब्धमिति स्मृतेति स्म
तितावच्छिन्नस्मरतीति भिन्नज्ञानमनुभवतिरन्नभवरूपार्थः स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय स्म
तिभिन्नेत्यन्तं तद्घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानेतीति तोविभजते सा चेति अथ सा तु ना
द्वयेति यथार्थेति यथार्था चासावनुभवश्चेति कर्मधारयः समासः तस्याः पंथार्थानामा
बाधितार्थविषयत्वे तद्वति तत्प्रकारकत्वे वा तच्च निर्विकल्पकज्ञानस्यानः प्रकारकत्वा
दव्याप्तिरिति वाच्यं ग्रसग्राहत्ति : प्रकारकस्य तस्याप्रामाणिकत्वेनानंगीकारात् नन्व
भिनवोत्पन्नघटादौ सविकल्पकस्य जन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन निर्विकल्प
कसिद्धिरिति चेन्न विशेषणसन्निकर्षादेव तदुपपत्तेः ग्रन्थ्यानि प्रसंगात् विशेषणज्ञान
स्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वे मानाभावात् ननु दंडीति ज्ञाने विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञा
नतावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्य क्लृप्तत्वेनान्यत्रापि तदस्त्विति वाच्यं द
डीति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नस्यैव कारणतयान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वेन विशेषणज्ञानस्य तत्त्वे मानाभा
वात्तस्मादग्राहकत्वे : प्रकारकज्ञानमप्रामाणिकमेवेति न तत्राव्याप्तिः नन्वग्राहकत्वेनः
प्रकारकप्रमायामव्याप्तिरिति वाच्यं ग्रसव्यावहारिकप्रमालक्षणत्वेन तस्यालक्ष्यत्वा
दत्ता यथार्थानुभवः प्रमेति निरवद्यं ग्राह्य व्याख्यानं सर्वसाधारणं तोहि साप्रमानिरूप

एवं च दंडत्वविशिष्ट
ज्ञानस्य दंडीतिवि
शिष्टज्ञानहेतुत्वनवि
शेषणज्ञानस्य—५

त
अ २

शादविशिष्टज्ञानस्यापि विशेषणज्ञानत्वाविशेषात् तेनाप्ययं घट इति विशिष्ट
...स्यपरोक्षत्वात् परोक्षविशिष्टज्ञानं भवति

तत्त्वमिति तदपि न जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे मानाभावात् अन्यज्ञानेनान्यग्रहणेतिप्र
संगात् तदिदमप्यसंगतमिति मन्यमानाः स्वगुरोर्मिश्राः एवंमाजयंति इदंद्वयमविकं।
षान्तरेऽपेक्षते इति ज्ञानं जायते पश्चात् घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन व्यवसायज्ञानग्र
ह्यते विषयविषयज्ञानं व्यवसायः विषयिविषयज्ञानमनुव्यवसायः ननु स्वाश्रयस्य व्य
वसायस्य ग्राहिका यावती सामग्री अनुव्यवसायरूपा तया व्यवसायनिष्ठप्रामाण्यं गृह्यते
तेन तस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् इदमेव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति ननु अनुव्यवसायस्य प्रागे
वनिरस्तत्वात् तेन तद्ग्रहणायोगात् मनसः प्रामाण्यस्य निराकृतत्वेनात्ममनःसंयोगा
संभवस्योत्पत्तेन च ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगात् तस्मादिदमप्यसंगतमित्यभिप्रेत्य
स्वपक्षे स्वतस्त्वलक्षणं योजयंति स्वाश्रयेति ननु स्वाश्रयस्य ग्राहिका यावती सामग्री सा
त्रिपुटी तद्ग्राहकत्वे प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमित्याह इति स्वतः प्रामाण्यमिति ननु एवं भवतां
मपि सा त्रिपुटी किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं रूपादिरहितत्वेन चक्षुरादिगोचरत्वान्मनसो
निरिन्द्रियत्वेनाप्रमाणत्वाच्च नाप्यनुमानं तद्व्याप्यलिंगाभावात् न चाहंकारोऽनात्माहंप्रत्य
यत्वात् घटवदित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलात् तत्सिद्धिरिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकानिर्वचनेना
नुमानानवतारात् अत एवाहंकारः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वात् स्मतवदिति परा ६
स्तं नाप्युपमानं तस्य नियतविषयत्वात् नाप्यागमः तस्याप्यर्थान्तरपरत्वात् नाप्यर्थापत्तिः ते
न विना तदनुपपत्तेरभावात् न च स्वादिव्यवहारः स्वगोचरज्ञानं विनाऽनुपपन्नः स्वनु

प्रामाण्यस्वतस्त्ववि:

मतमप्याह प्रामाण्येपीति एवकारेण प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते तल्लक्षणमाह प्रा
माण्यं नामेति प्रामाण्यनिरूपकस्वतस्त्वपदघटकत्वेन प्रयुक्ते तद्वत्प्रामाण्यस्य रूपनिरूपणस्वतस्त्वं निर्वक्ति
तद्ग्राहकेति प्रामाण्यस्वतस्त्वं स्वतःशब्देन प्रामाण्यमुच्यते तस्याश्रयो ज्ञानं तद्ग्राहिका यावती सा
मग्री तद्ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमित्यत्र योजना ग्रहमाहात्म्यं योजयति अयममयं घट इति ज्ञानं ज्ञा
यते इत्यनुव्यवसायेन घटज्ञानमिति घटत्वप्रकारकत्वं प्रतिसंधीयते तथा ज्ञानत्वयाज्ञानमनुमीय
ते तथा हि घटो ज्ञानविषयः ज्ञाततावत्त्वात् घटत्वेन प्रकारेण ज्ञातता लिंगका
नुमित्या घटज्ञाने तद्विशेष्यकत्वघटत्वप्रकारकत्वं प्रामाण्यं च गृह्यते तन्न युक्तं अस्य
घटज्ञानस्य ग्राहिका यावती सामग्री ज्ञाततालिंगकानुमितिरूपा तद्ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य
स्वतस्त्वमिति तन्निरूप्य ज्ञानविषयतातिरिक्त ज्ञातताया प्रमाणाभावात् ज्ञातो घट इति प्र
तीतेर्ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यथा हि अतीतघटादौ ज्ञातो घट इति प्रतीत्या हि अतीतादिकम
तीतेर्ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेः ... ज्ञानानुसंधानेन तत्रापि ज्ञाततास्वीकारे तन्नैवोपपत्तिः निरा
विषये तु किं वा ... घटो ज्ञानमनुसंधानेन तत्रापि ज्ञाततानां प्रसिद्धिः तन्नैवोपपत्तिः निरा
श्रयधर्मासंभवात् किं च ज्ञाततायामपि ज्ञानविषयत्वं पालनप्रापि ज्ञाततास्यात्तथा चानव
स्था प्रसज्येत तस्मात् ज्ञाततायाः अप्रामाणिकत्वात् लिंगिकानुमित्या ज्ञानप्रामाण्यं च गृ
ह्यते इत्यसंगतमेतदिति मन्यमानाः प्रभाकरा स्वमतं ... प्रामाण्यं घट इति ज्ञानस्य मीमांसकानां
ज्ञाने घटे कर्मतया भासत इति आत्मानमात्मपदेन स्वं स्वप्रकाशत्वेनेत्यनेनार्थः ज्ञानस्य ग्रा
हिका यावती सामग्री स्वप्रकाशज्ञानरूपा तद्ग्राह्यत्वं निरूप्य प्रामाण्यस्य गृह्यत इति प्रामाण्यस्य स्व

न. से. वाच्यं जन्यज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेः अन्यथाह्रीधीभीरित्येतत्सर्वं मनएवेति श्रुति
७ विरोधप्रसंगात् जीवात्मसमवेतस्यैवयानेगौकारात्तु किंचात्ममनःसंयोगस्यसर्वधि
२२ योनिर्विवादतयानिराकृतत्वेनात्मनिज्ञानोत्पत्तेरसंभवेनज्ञानस्यतत्समवेतत्वासिद्धेश्च
तस्मादन्यथासिद्धश्रुतिसहकृतानुमानार्थापत्तिसाक्षाद्भावैः सादीसिद्धइतितेनप्रामा
ण्यग्रहणेनेतिस्वतस्त्वंप्रामाण्यस्यसंभवति एतेनप्रामाण्यस्यपरतोग्राह्यत्वेप्रत्युक्तम
नुव्यवसायस्यप्रागेवनिरस्ततयातेनज्ञानेगृहीतइतिदूरतः इति द्वितीयानुव्यवसायेन
प्रामाण्यग्रहोदूरतः किंचनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहणेऽप्रा
हांसिदनिश्चितेनवा नाद्यः अनवस्थापत्तेः नद्वितीयः अनुव्यवसायस्यस्वतःप्रामाण्य
निश्चयेऽप्यसिद्धान्तापत्तेः अन्येनचेत्तस्यान्येनतस्याप्यन्येनेत्यनवस्थापत्तेः नचविषयो
नरसंचारात् अनवस्थोपरमइतिवाच्यं तर्हिनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्र
हस्त्यायानेनतस्माद्धेतुव्यवसायेनैवप्रामाण्यग्रहोऽस्तु किंतेनापराद्धं नन्वेवंज्ञानग्राह
केणानुव्यवसायेनैवव्यवसायप्रामाण्यनिश्चयेऽदृष्टज्ञानेप्रमाणत्वेननिश्चयोनस्यादिति
चेत् नदोषवशेनतदुपपत्तेः नचनिश्चितेऽर्थेदोषवशेनकथंसंशयइतिवाच्यं दोषवदिति
सामर्थ्यानाहृप्रास्वभावत्वात् अन्यथाप्रत्यक्षप्रतीतिवित्त समसंशयानुत्पत्तानेकरेस्वर्यादि ७
पादिने यथाप्राचीनतिनिश्चयानेनतरेत्रनः संशयाद्यभावप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः तयोरनुभव
सिद्धत्वात् तस्मात्प्रामाण्यशंकाशून्येनानाद्येनैवानुव्यवसायेनप्रामाण्यनिश्चयः अन्यथास

नकल्पयितुंसाक्षीचैतन्यमेवेत्यर्थापत्त्यातत्सिद्धिरितिवाच्यं सुखादिव्यवहारस्यात्मसमवे
तसुखादिविषयज्ञानेनोपपन्नत्वेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तेः तेनप्रमाणभावस्यतत्वापिकल्पना
कस्यप्रमाणस्यसाक्षिग्राह्यत्वेस्वतस्त्वेवेत्यतः प्रामाण्यस्यपरत्वमभ्युपगन्तव्यंपरत्वंनाम न२
यावत्स्वाश्रयग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वं तथाहि प्रामाण्याश्रयव्यवसाय ज्ञानमनुव्यवसा
येनगृह्यतेप्रामाण्यन्त्वनुमानेनगृह्यते तथाहि विवादगोचरापन्नंव्यवसायज्ञानंप्रमा
णंभवितुमर्हतिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् व्यतिरेकेणाप्रमाणज्ञानवदिति अथवा प्रथ
मानुव्यवसायेनव्यवसायोगृह्यते द्वितीयानुव्यवसायेनतन्निष्ठप्रामाण्यं अन्यथाप्रथमो
त्पन्नेजलज्ञानेप्रमाणमप्रमाणंवेतिसंशयोनस्यादनभ्यासदशायांतस्मात्परतएवप्रा
माण्यग्रह इति प्रत्याख्याने साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिवाचः साक्षीमनसः साक्षीप
तद्योवेद तत्प्राज्ञः तेजस्त्वेतितदिरः ज्योतिषामपितज्ज्योतिः तमसःपरमुच्यतेइत्यादिश्रु
तिस्मृतिप्रतिभ्यः ज्ञानतत्कार्यावभासकः साक्षीचिदात्मावश्यमुपगन्तव्यः अन्यथाद्वै
तश्रुतिस्मृतीनामप्रमाण्यप्रसंगात् नचतासामर्थान्तरपरत्वमितिवाच्यं उपक्रमादिलि
ङ्गैस्तद्वैतात्पर्यस्यनिश्चितत्वेनतद्योगात् तथानुमानादपितत्सिद्धेः तथाहि मनः केवल
तद्धर्मातिरिक्ताहमनुभवगोचरोऽहमनुभवप्रकाशमानोस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकः दृश्यत्वा
त्घटवत् नचाप्रयोजकत्वंनिरुपाधिसहचारभंगप्रसंगात् एवंसुखादिव्यवहारस्यसाक्षिगो
चरज्ञानंविनानुपपत्त्यासाक्षिसिद्धिः नचात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेनतद्व्यवहारइति

न. सु.
८

ष्टाते अप्रामाण्येऽनुमानेन तस्मात्परतस्त्वप्रामाण्ये स्वतस्त्वमिति भावः एवं प्रमात्वंत
एवोत्पद्यते च स्वतस्त्वं नामोत्पत्तौ ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वं न वाप्रामाण्यमपि
व्याप्तिः तस्मात्स्वतस्त्वेऽतिरिक्तदोषजन्यत्वात् न च प्रमायामपि दोषाभावजन्यत्वात्परतस्त्वा
पत्तिरिति वाच्यं परमते गुणजन्यत्वस्यैवोत्पत्तौ परतस्त्वेन विवक्षितत्वात् अस्माभिरनंगी
कारात् प्रमामात्रेऽनुगतगुणस्याभावेन तस्याप्रामाणिकत्वात् न चाप्रमायामनुगतस्याप
भावः किं च दोषाभावस्यापि न प्रमाहेतुत्वं अभावमात्रस्य कारणत्वप्रतिषेधात्
किं तु दोषाभावस्य परमतेऽदृष्टादिवदनुकूलत्वमात्रं अपि च दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रमोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वं न संभवत्येव प्रतिबन्धकाभावस्याकार्य
जनकत्वादस्माभिस्तु समममय मेव प्रतिबन्धकतयान्यथासिद्धत्वात् तस्मात्स्वत एव ज्ञानसामान्य
सामग्रीमात्रात्प्रमोत्पद्यते इति सिद्धं अप्रमा तु परत एवोत्पद्यते ज्ञानसामान्यसामग्र्यति
रिक्तस्य दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रमां प्रति कारणत्वावधारणात् तस्मादुत्पत्ता
वप्यपरत एवाप्रामाण्यमिति सर्वमवदातं ननु प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वं लौकिका
नां तथा भ्रमदर्शनात् न दृष्टं जलज्ञाने प्रमाणं अप्रामाण्यं वेति संशयात् कथं स्यान्निश्चितेऽर्थे संशया
योगात् इत्यत आह प्रामाण्ये निःस्वत इति ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वमपरत इत्यर्थः दोषेति दोषवति ८
तत्सामग्र्याः बलवत्त्वात् अप्रामाण्यं सामग्र्यधीनमुत्पद्यते इत्यर्थः एवमन्यत्रोक्तो भावः प्रामाण्यस्य
तत्त्वस्यानिश्चितत्वात् प्रामाण्यनिश्चयेन संशयानिश्चितरूपमुत्पद्यते इत्यभिप्रेत्याह प्रमा

वेज्ञानस्याप्रामाण्यसंशयप्रसंगात् एतेन द्वितीयो विकल्पः परास्तः अनिश्चितस्य तद्ग्राहकत्वायोगात्
अप्रामाण्यशंकास्पदस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चायकत्वाच्च अत एवानुमानेन प्रामाण्यग्र-
हणेऽनवस्था पास्ता उक्तदोषसत्वात् ननु स्वतस्तर्हि नैवानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहः न तत्सं-
भवस्यानवस्थानात् तस्मात्स्वात्मविषयज्ञानेन प्रामाण्यग्रहस्तत्र इति निरवद्यं न तस्यापि स्वत
एव प्रामाण्यनिश्चये इति सिद्धं ननु च स्वतः प्रामाण्यमपि स्वतन्त्रप्रवृत्तत्वात् अस्य न
ज्ञापितत्वं स्वतस्त्वात् अप्रामाण्यमिति किं न प्रामाण्यमिति तद्ग्राह तच्चेति अस्ति
चक्षुरादौ इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वाभाववति रजतप्रकारकत्वे वस्तुतो रजतत्वस्य ज्ञा-
वात् न च स्वतत्वे इदं रजतमिति प्रमाणमनुव्यवसायोऽस्ति बाध्यस्तत्र घटे यो रजतत्वेन न
इति तत्प्रकारकत्वमात्रं तदभावाप्रकारकत्वं तत्समानसत्ताकत्वं परस्य तत्रास-
त्वेन ग्राहीति करजतत्वेऽपि नान्यापत्तिः न चासंभवः इत्यत्र आहुरन्ये इदं रजतमिति
बाधात्मकाधिष्ठानत्वेन सम्बन्धरहितत्वात् तदभाववत्स्यानुपस्थितत्वेन तस्माद्विषय
हेतुत्वप्रसक्तेः अन्यथातिप्रसंगात् तस्मात् प्रामाण्यपरतन्त्रत्वं ज्ञानग्राहकातिरिक्तसाम-
ग्र्यधीनत्वम् तथाहि ज्ञानानन्तरं संशयनिर्णयविधासंवादप्रवृत्तिर्विसंवादप्रवृत्तिश्चेति अग्रायाफलव-
त्त्वेन द्वितीयानन्तरं न तु विसंवादप्रवृत्त्यार्थ्यग्रामाण्यज्ञानस्यानुमीयते तथाहि विवादास्प-
दं शुक्तौ रजतज्ञानमप्रमाणमित्यनुमहे इति विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् व्यतिरेके प्रमाव-
दिति ज्ञानग्राहकातिरिक्तेनानुमानेन ज्ञानस्याप्रामाण्यं निश्चीयते ज्ञानस्मात्प्रामाण्य

त॰ सं॰ ज्ञेन परात्मसिद्धिरिदानीं द्वाभ्यां नामरूपयोः गताभ्यामात्मा पद्मस्तद्विवेकेनेनाम देहत्रयनामरूपाणां १
५ ये एकत्वमेवैज्ञ परमात्मात्मपदार्थः जीवस्वरूपपदार्थः तत्तच्छुत्वपदार्थस्य परमात्मनः संश
यमनेकप्रकारं दर्शयति ब्रह्मेति ग्रादिशब्देन ज्ञानगुणकं वा ज्ञानस्वरूपं वा सत्ताजातिम
त्सत्तास्वरूपं वा सगुणं वा निर्गुणं वेत्यादिसंशयाग्रहणे तत्पदार्थसंशयमनेकप्रका
रं दर्शयति ग्रात्मेति ग्रादिशब्देनेन्द्रियादयो ग्रहणे शरीराद्यादिशब्देन गणमीवाहं दर्शयाम् रि५
सत्ताजातिमान्वा स्वरूपो वेत्यादिविशयाग्रहणे एवं पदार्थसंशये प्रदर्श्य वाक्यार्थसंशयं
दर्शयति जीवस्येति इदानीं मोक्षसाधने संशयं दर्शयति एकोपीति एकत्वगतेति एकत्वग
२ तत्त्वज्ञानगतः संशयः ग्रयं संशयः कस्मान्निवर्त्ततेऽत्यत ग्राह ग्रयमिति ननु कोयं तर्कः
येन संशयोपि संशयो निवर्त्तते तत्राह तर्को नामेति प्रसञ्जनीति प्रसंगः ग्रनिष्टप्रसञ्जकस्त
र्कः तमेव विवृणोति व्याप्येति व्यापकेति व्यापकप्रसञ्जनमित्यर्थः ननु किं तद्व्याप्यं किं
तद्व्यापकमित्याकांक्षायां तत्र भयस्त्वस्मात्स्मरयति व्याप्तेति व्याप्तिं निरूपयति ग्रायपृती
ति व्याप्तिनिरूपके व्याप्तिज्ञानेपायोगीत्यर्थः व्याप्तिः एवमेव निरूपितेति भावः एवं तर्कं निरू
प्य बहून्तर्कानन्तस्तत्संशयनिवर्त्तकानुदाहरति तथा चेति प्रपञ्चस्य सत्यत्वे जडा
जडयो रैक्यायोगात्परमात्मनोऽद्वितीयत्वसाधके तर्कमुदाहरति यदीति न च भेदश्रुति ५
विरोधादद्वितीयत्वश्रुतेरन्यपरत्वमिति वाच्यं फलवत्त्वज्ञानार्थश्रुतेस्तत्रान्यथं
नियमादद्वैतस्याज्ञाततत्त्वेन तत्त्वज्ञानाविरतिशयपुरुषार्थसम्भवेन चाद्वैतश्रुतितात्पर्यं

णसंशयमुपसंहरति इतीति इष्टानेककारणसंशयं निरूपयति वेदान्तेति साक्षात्स्यात्विवर्त
नइत्यपेक्षायामाह सा चेति नहिश्रवणानिरूपणाभिन्नाकाङ्क्षायामाह तच्चेति द्वितीयप
रिच्छेदेनात्मयं निरूपणं श्रवणमेव इतिशेषः तच्छ्रवणं केनाधिकारिणेत्याशङ्क्याह एतादृ
वइति प्रमाणगतासंभावनां हि प्रकारान्निरूप्य प्रमेयगतासंभावनां निरूपयितुं विभजते
प्रमेयेति केयमनात्मगतासंभावनेत्याकाङ्क्षायामाह स्वात्मेति स्वयं साधारणधर्मदर्शन
जो विशेषादर्शनेन निवर्तते इतिहेतुका विप्रतिपत्तिजन्यात्मसंशयोऽनेकप्रकार इत्याह
आत्मेति विरुद्धार्थप्रतिपादकानेकवचनैर्विप्रतिपत्तिः साभाष्यकारेण दर्शिता देह
मात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता लोकायतिकाश्च प्रतिपन्ना इंद्रियाण्यात्मेत्यपरे मन
आत्मेत्यन्ये क्षणिकविज्ञानमात्रमित्यपरे शून्यमात्रमित्यपरे देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः सं
सारी कर्ता भोक्तेत्यपरे आत्मा न कर्ता केवलं भोक्तेत्यन्ये तद्व्यतिरिक्तः सर्वज्ञः स
र्वशक्तिरीश्वर इति केचित् आत्मा तु भोक्तुरित्यपरे एवं बहवो विप्रतिपन्ना इति एवं विप्र
तिपत्तिवशाज्जायमानमनेकप्रकारमात्मसंशयं दर्शयति तथाहीत्यादिना सलिलप
कोटयः द्वैतइत्यादिश्रुत्याद्वैतेनात्मावगम्यते सोपाधिभेदान्द्विविधः परमात्मा
जीवात्मा चेति तत्र मायोपाधिकः परमात्मा स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिको जी
वात्मा स एव कर्ता भोक्ता च उपाधिविवेकेन स्वयमपि किं न शुद्धो भवति तदुक्तं
जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा हि द्विविध इति : चिदादाभ्यां हि भिदे हे जीवः सत्त्वभोक्तृता

त० सं०
१०

निवृत्त्यपरसंभवेन तत्र मे गतिग्रहायोगात् परमात्मनः सिद्धवस्तुत्वेनापरिच्छिन्नत्वाद्धेयोपादेय
शून्यत्वेन च तत्त्वातिप्राप्तेर्नैष्फल्याभावाच्च तस्माद्दृष्टमात्रस्य विधिपरत्वेन शास्त्रप्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं
तस्मात्कथं कृत्याद्विधिः परमात्माभ्युपगमस्यैतान्निर्विषयायेतत्क इति श्रेयो यत्ते परमात्माव
श्यमभ्युपगन्तव्यः नचैतत्र प्रमाणाभावः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धत्वात् तथाहि सदे
मपानाई त्वात्सोम्य व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं
तपः एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद
यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ब्रह्म वा इदमग्र आ
सीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् यद्वैतदीश्वरः शाश्वतो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृ
तिलीनस्य यः परः स महेश्वरः नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः नारायणः परं ज्योतिः
आत्मा नारायणः परः ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय
वै नमः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विद
म देवं भुवनेशमीड्यं स एष रुद्रः शिवो विष्णुर्ब्रह्मा नारायणः सर्वेषां चैक एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वे
दांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये सर्वाणि रूपाणि १०
विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः परमा
त्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं उत्तमः पुरुषस्त्व

न्व० १ स्यचेतनत्वान्न श्रुतेरन्यपरत्वं भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकश्रुतेरनुवादक-
त्वात् अप्रामाण्यप्रसंगात् उत्तरमंतरश्रुतेः श्रुतस्य असंभवतीति भेददर्शिनां अनर्थ-
श्रवणात् अभ्यासे तस्मिन्नेव तात्पर्यात् अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरिति भे-
दस्य निंदितत्वाच्च श्रुतेस्तत्र तात्पर्येण संभवत्येव श्रोताद्वैतश्रुतेरनन्यपरत्वेन दुर्बलत्वाद्
द्वैतश्रुतेस्तत्परत्वेन दुर्बलत्वाद् बलवद्विरोधोऽनुपपन्न इति उपचरितस्य तत्त्वमस्यादिवाक्ये एव
च ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वमद्वितीयत्वं न केवलं तर्केण सिध्यतीति भावः जीवपरमात्मै-
कत्वस्य श्रुतिनिवर्तकतर्कमुदाहरति यदि परमात्मा तु जीवपरमात्मैव नास्ति यस्य नित्यत्व-
मापाद्येतेति वाच्यं श्रुतिसिद्धत्वादिति हा सगुणस्य सर्वस्य परमभूतत्वात् नन्वाद्य
स्य किं प्रयोजनं श्रुत्यर्थकामनं तथा नामानि जैमिनिनाऽकृतस्य वेदस्यापौरुषेयत्वेन तथा
प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वात् ईश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां तद्रूपतया स्वार्थे प्रामाण्यायो-
गात् कथं तद्बलेन तदभ्युपगमः नन्वीश्वरप्रतिपादकश्रुतेरप्युपन्नविधिपरत्वेनैव
कथं प्रामाण्यमिति वाच्यं कर्त्रादिस्तावकतया विधिशेषत्वेन देवतादिप्रकाशनपरत्वे-
न वा विधिपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः नन्वभिज्ञप्रकरणनिष्ठानां कथं कर्मविधिपरत्वमि-
ति वाच्यं तस्योपासनाविधिपरत्वोपपत्तेः नन्वोपासनाविधिशेषत्वेन परमात्मनः सिद्धता
कथं तदभावप्रसंगेति वाच्यं शुभो वा दित्यादेवमाधित्यादिनादित्यमयूखानामुपासनवज्जीवः
विद्यमानमारोप्योपासनोपपत्तेः परमात्मप्रतिपादकश्रुतीनां तत्प्रतिपादकत्वे प्रवृत्ति

ने॰ सं॰ दर्शनान्नयाज्ञापितत्वनुपपन्नेनाप्रामाण्यापत्तिः नच नद्यास्तीरे पंच फलानि संतीत्यादिवद्वेदां
११ तानां सिद्धार्थपरत्वेनाप्रामाण्यं नन्वनतिपाद्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वेन हेयोपादेयताभावे
नानर्थक्यं चेति वाच्यं परमात्मनो मानांतरायोग्यतयाऽज्ञाततेन तज्ज्ञानात्परमपुरुषार्थ
संभवेन च तत्प्रतिपादकवेदांतानामप्रामाण्यप्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः किंच ज्ञानविधिपरत्वे वेदां
तानां विधेयज्ञानसाध्यस्य मोक्षस्य स्वर्गादेरिवानित्यत्वप्रसंगेन गृहादिजन्यभावकार्यस्या
नित्यत्वनियमात् नच तदिष्टं सर्वैर्मोक्षवादिनां मोक्षनित्यत्वाभ्युपगमादिति ततश्च सर्वतंत्रविरो
धः प्रसंगेन अनावृत्तिः शब्दादिति सूत्रविरोधश्च तस्मात्प्रधानमेतत् अपि च मोक्षो नाम ब्रह्म
21 भावो वाऽज्ञाननिवृत्तिर्वा सर्वथापि तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वेन विधेयज्ञानजन्यत्वस्यासंभवादुपयो
गान्निरर्थको ज्ञानविधिः किंच मोक्षस्यानन्यापाद्यसंभवे न ज्ञाने कर्मांगतया ज्ञानविधिर्निरर्थ
कः उत्पत्त्याद्यन्यतमस्य विधिफलत्वात् अभिव्यक्तिस्तु प्रमाणजन्यत्वेन केवलज्ञाने नापि संभ
वति किंच ब्रह्मज्ञाने विधिर्गृहीतस्त्विति तत्साधने श्रवणादौ वा नाद्यः ब्रह्मणो विधेयज्ञानवि
षयतायोगात् अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो विदिक्रियाकर्म
त्वप्रतिषेधात् अस्तु तर्हि प्रदेशांतरे विहितोपासनकर्मत्वमिति चेन्न अतिनिपुण
मतिर्भवान् यतो ज्ञानाविषयस्योपासनाविषयत्वं ब्रवीति किंच यद्वाचानभ्युदितं येन वाग ११
भ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इत्यादिश्रुतिरुपासनाकर्मत्वमपि तस्य निषेध
ति न विषयत्वं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादित्याधिकरणविरोधादिति चेन्न निष्ठाज्ञाननिवर्तकत्वे

न्यः परमात्मेत्युदाहृतः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति आकाशमेकं हि यथा घटादि
षु पृथक् पृथक् तथात्मैकोऽप्यनेकः स्यात् जलाधारेष्विवांशुमान् तेजस्येश्वरज्ञानाद्धि
शुद्धिः परमात्मता ममांशतात्मा तु वचये चान्ये देहिसंज्ञकाः सर्वेषां साक्षीभूतो मेत्रयाहं के
न चित्न क्वचित् विश्वमूर्त्तौ विश्वभुजो विश्वनाशसाक्षी वाङ्कः एक ईश्वरः सर्वभूतेषु सेवरचारि यथा
सर्वे पटलरे ब्रह्मरूप ईश्वरः पुमान् गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः प्रधानबुध्यादिजग
त्प्रपंचसूः स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः ब्रह्मादिरमजो नित्य यथा सोऽपुरुषोत्तमः हिरण्य
गर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने यस्याज्ञा जगत्स्र या ७
ष्टा विरिंचिः पालको हरिः संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने सृष्ट एव पुरुषोऽयं परमेये
पुनर्भवनिर्भयाश्रयाः सन्न्यासिनो यान्ति तस्मै मात्मने नमः इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहा
सपुराणवचनसहस्राणि नित्यशुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञशक्तिमनन्तकल्याणगुणगणकं परे
मात्मानमुपक्रमोपसंहारादिलिंगैर्निश्चिन्वन्ति तात्पर्यतो गोचरयन्ति नेवैषां सर्वथैव परता
पुरुकार्यत्वेन तहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् न चैषां कर्त्रादिस्तावकत्वेभिन्नप्रकरणस्थत्वात् न चो
पासनाविधिपरत्वेन तच्छ्रवणात् न चात्मा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादि श्रवणात् ज्ञानविधिप
रत्वे ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेन यत्कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन विधेयत्वायोगात्
न चैषां विधिपरत्वानंगीकारेऽप्यहृन्निनिहितस्य रसभवेन संगति गृहायोगात् प्रामाण्यप्रतिनि
त्रिवाच्य प्रत्यक्षेण ज्ञातत्वं इति वाक्यश्रवणेन नतरेह र्षादिनानुमानेन प्रत्यादिप्रत्यानां संगति यह

न॰ सु॰ आकाशशब्दः परमात्मपरः आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायेन रसं ह्येवायं ल
१२ ब्ध्वानन्दी भवतीति एवं वाक्ये रसशब्देनानन्दवाचिना परमात्मनो विवक्षितत्वात् एष ह्ये
वानन्दयातीत्युत्तरवाक्येपि एतच्छब्दार्थस्यानन्दयितृत्वे प्रतिपादनेन तस्यैव विव
क्षितत्वात् मध्येपि रस एव विवक्षित इति तथापि स्रग्वनितादिपदार्थेयो नाममात्रभेदे
२५ ऽपि स्वरूपभेदाभावात् अत्रापि श्रुतिः प्रमाणं भवत्येव ननु एवं सुखसमवेतत्वस्यात्म
पि प्रवृत्तिसंभवात् कथमनेन तर्केणात्मनः सुखात्मकत्वसिद्धिः न सुखत्वेनेव सुखत्वस्या
22 इष्टत्वात् न सुखसमवेतत्वेन गौरवात् नचैवं वैरिसुखे इष्टरूपतापि प्रसङ्ग
इतिवाच्यं तस्य प्रेमगोचरत्वाभावात् सुखरूपसुखस्य निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वेनेत
उद्देश्यत्वेनैव निरुपाधिकप्रवृत्तिदर्शनात् नच निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वमपि सुखसमवा
यित्वेनात्मन इतिवाच्यं तर्हि दुःखसमवायित्वेन निरुपाधिकद्वेषगोचरत्वमपि स्यात् न ल७
न चतत्कस्यचिदस्ति तस्मात्सर्वेषां स्वार्थप्रवृत्तिदर्शनादात्मा सुखस्वरूप एवेति भावः आ
दिशब्देन यदि परमात्मानन्दो न स्यात् तदा ब्रह्मरूपार्थप्रसङ्गः यदि परमात्मा चिद्रूपो न
स्यात् तर्हि जगदान्ध्यं प्रसज्येत न सूर्यादयवभासकतेन भवेत् नचेष्टापत्तिः तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति तन्न च ज्योतिषां ज्योतिः आधारमानेऽस्मत्वेऽवबोधविज्ञानमानन्दं ब्रह्म ज्योतिषा १२
मपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गः यदि परमात्मा सत्य
ः स्यात् तर्हि निर्विशेषस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिविरोधः स्यात् यदि जीवः चिद्रूपो न स्यात्

ननु द्विषत्त्वोपचारादविरोधः नहि तोयः इष्टापत्तेः वेदान्तानां ब्रह्मणि महातात्पर्येण्यवो
नत्तात्पर्येण श्रवणादिविध्युपगमे बाधकाभावात् तस्माद्वेदान्तानां विधिपरत्वास
भवात् संगतिग्रहसंभवाच्च फलवदर्थज्ञानार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यसंभवाच्च तन्मूलत्वे
न स्मृत्यादीनां तत्स्वन्यापत्त्वात् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैः परमात्मावश्यमभ्युपगं
तव्यः किंच जडस्य कर्मणः फलदातृत्वायोगात् परमात्मावश्यमभ्युपगंतव्यः तदेत
त्सर्वमभिप्रेत्य भगवान् बादरायण आह फलमत उपपत्तेरिति तस्मात्स परमात्मा य
दि जीवभिन्नः स्यात्तर्हि घटादिवदनात्मत्वेनानित्य एव स्यात् अच तद्दिष्टनित्यत्वप्रतिपादक
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरोधप्रसंगात् एतेन सोऽन्वेष्टव्यः परमात्मा वेदितव्यः अचेत
नस्य प्रधानस्याप्रामाणिकत्वेन परमेश्वरस्यैव जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् अत एव
पतंजलिनैयायिकादयो निराकृताः निरपेक्षेश्वरस्य निमित्तत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात्
श्रुत्या तदंगीकारे यथाश्रुति सोपाधिकस्य गुणेश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनैतस्यैव मा
याविनिर्मुक्तस्य प्रत्यगभिन्नत्वे उक्तदोषपरिहाराय श्रुत्याद्यविरोधाय च सर्वैरवश्यमभ्यु
पगंतव्यः तस्माद्यथोक्ततर्कस्याविषयत्वेनेन ब्रह्मात्मैक्यप्रमाण्यं निवर्त्तते इति भावः उदा
सीनोऽपि ननु पदार्थस्य स्वात्मनः साधके तर्के उदाहरति पश्यात्मेति आत्मा श्रोतव्य इत्यादिपदा
र्थः आनंदः आनंदस्वरूपः कोऽपि कश्चिद्रूपिजनः न्यायाभियेन न प्रवर्तेत स्वार्थमिन्वहरा
र्थः तथा च श्रुतिः को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति यद्यप्य

न॰ सि॰ कर्मादिविषयाकार्यं तथापि कथं सोपाधिकत्वे इत्याशंक्याह ननु ज्ञानेनेति ज्ञानेनावरण
२३ शक्तिमदज्ञाने निवृत्तेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानानामारब्धत्वप्रपंचे तथाकाशादिप्रपंचस्यानुभूय १
मानत्वात् तद्भ्रमः सोपाधिक एव नचोपाधेरनुपलंभः कर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यो
पाधित्वात् इति भावः ग्राम्यंतरं सोपाधिकभ्रमं दर्शयति कर्तृत्वादीति यदहं कर्तेत्यात्मनि
कर्तृत्वादिबुद्धिराभ्यंतरः सोपाधिकभ्रमः तत्रांतःकरणमुपाधिस्तन्निष्ठकर्तृत्वादेरात्मन्य
विवेकेनारोप्यते तस्मात्संगतेन स्वतः कर्तृत्वायोगात्तस्य सोपाधिकत्वं कृते इति भावः
नैयायिकास्तु स्वप्नमयथार्थस्मरणं वदंति तान्निराकर्तुं स्वप्नस्य सोपाधिकभ्रमत्वमभिप्रेत्याह स्व
23 प्नोऽपीति सोपाधिकभ्रमानुभव इत्यर्थः ननु स्वप्नस्य सोपाधिकस्मृतिरूपत्वात्कथं भ्रमानुभव
त्वं न च तत्र हेत्वाभावाद्दृष्टपरामर्शानुभवान्न तथात्वमिति वाच्यं दोषविशेषेण तदितिष्ठा
नद्दृष्टमिस्तुद्वयात्स्वप्नं स्मृतिरेव निद्रादोषवशात्स्मृत्याभासीत्वमपि भ्रम एवान्यथा रथतद्वचितदे
शानामसंभवाद्रथाद्युपादानसामग्र्यभावात्कथं तद्वृत्तिरनुभवो वा स्यात् तस्मात्स्मृ
तु ५ तिरेव स्वप्न इत्याशंक्याह नैस्मृतिरिति जाग्रत्कालीनरथतद्वचितदेशतदुत्पादकसामग्र्य
भावेऽपि जाग्रत्कालीनरथोत्पादकसामग्रीतो विलक्षणसामग्रीवशेन प्रातिभासिकरजता
स्त्वनुभवाविवस्वप्नकाले प्रातिभासिकरथाद्यनुभवो न विरु[illegible]ध्यते तैस्तूपपादयति तथा २३
हीति दारुतंत्वादिव्यावहारिकरथोत्पादकसामग्रीजाग्रद्रथानुभवजनिनेवामनाविशिष्टम
नःकरणप्रातिभासिकरथगजाद्युत्पादकसामग्री न हि लक्षणं च ततो रथाद्युत्पत्तिलक्षण

६४६

हिं जडत्वेन सावयवत्वघटादिवस्तुनाम्नातेन जगद्रोधप्रसंगः येपि विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंत
र्ज्योतिः पुरुषः प्रज्ञापुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति तेषु तेषु श्रुतिषु तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेत्यादि
श्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत यद्यात्मा कर्ता स्यात् तर्हि विकारित्वया परिणामित्वेनानित्यत्वं प्र
सज्येत यदि कर्मसमुच्चितज्ञानं मोक्षसाधनं स्यात् तर्हि मोक्षस्यापि कर्मजन्यत्वया स्वर्गस्येवानि
त्यत्वं प्रसज्येतेत्येवमादितर्काः प्रत्यक्षोत्तेन हि तर्कात्मकमननेन निरूपणीयमित्याकांक्षाया
माह एतदिति इदं मननेन कृतो निष्पद्यते इत्याह एतन्मननमिति कर्मशास्त्रस्य निश्चयस्य लक्षण
माह संशयेति तं विभजते सचेति यथा हेयोपादेयार्थनिरूपणेति आविसंवादीति फलपर्यवसा
यिज्ञानं यथार्थनिश्चय इत्यर्थः निःफलज्ञानं विसंवादि अयथार्थनिश्चयं विभजते सचेति त
र्केति उक्तो निरूपितः अतीतानंतरग्रंथे इति शेषः विपर्ययलक्षणमाह विपर्ययेति किमिद
ज्ञानस्य मिथ्यात्वं तेन तावद्बाधाभावे ज्ञानस्य स्वरूपेण तद्योगात् नापि निर्विषयत्वे निर्विषयज्ञा
नाभावादित्याशंकायामाह अतस्मिन्निति तदभाववति तज्ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यर्थः स्वतो
ज्ञानस्य बाधाभावेपि विषयबाधेन तत्संभवात् बाध्यते ज्ञानस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः विपर्ययं
विभजते सचेति निरुपाधिके विभज्य यथाहेत्युदाहरति शुक्ताविति इदं रजतमिति भ्रमः
बाधो निरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः अहमित्याध्यासो निरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः सोपाधिकभ्रमं
विभज्य यथाक्रमेणोदाहरति सोपाधिकेति सोपाधिकभ्रम इत्यर्थः नन्वाकाशादिप्रपंच
भ्रमस्य कथं सोपाधिकभ्रमत्वं जपाकुसुमादिवत्तद्रूपलंभादित्याशंक्याह कर्मेति नन्वस्त

त॰ स॰ वभास्यत्वमित्याशंक्याजाग्रति सूर्यादिज्योतिर्भिः संकीर्णत्वया विवेकिनां साक्षिणः स्व
२७ प्रकाशत्वानुभवेपि स्वप्ने सूर्यादिज्योतिषामपरतत्वात्तस्य स्वप्रकाशत्वं स्फुटमित्याह
य३ अत्रायेति यतः सर्वमन्यानवभास्यः तन् तत्सर्वमवभासयति अत्रैवेत्यर्थः सज्ञे यत्र मे
वोपपादयति जाग्रदिति यद्यपि जाग्रदवस्थायामपि स्वप्रकाशसाक्षीवलेन वसूर्यादि
ज्योतिषां भाने येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीत्यादिश्रुतेः स्वयमादित्यादिभिरनवभास्यः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमि
२५ त्यादिश्रुतेः तथाप्यविवेकिनां साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयमेव जडप्रकाशैः संकी
र्णत्वात्स्वप्ने तु तत्संकराभावात्सुज्ञेयमिति भावः स्वप्नपदार्थानामंतःकरणपरिणाम
न८ त्वेन तत्साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं स्फुटमित्याह इति तथा वेति सबुद्ध्युपाधिको जीवः प्रस्व
स्यामवस्थायां लोकस्य जाग्रत्पदार्थजातस्य मात्रा वासना तां स्वयं विहत्य स्थूलशरीरा
भिमानेन मनुष्याकारं त्यक्त्वा स्वयं निर्माय वासनामयान् रथादिपदार्थान्सृष्ट्वा स्वेन
भासा स्वोपाधिभूतेनांतःकरणविषयाकाररूपया वृत्त्या स्वेन ज्योतिषा स्वप्रकाशचैतन्य
न्यज्योतिषा स्वप्नावस्थायां स्वपिति ज्योतिर्भवति जडप्रकाशानामादित्यादीनामुपरत
त्वादात्मा स्वप्रकाशचिद्रूपः सन् विविक्ततया वातिष्ठत इत्यर्थः तत्र स्वप्नावस्थायां २७
रथादयस्तद्योचितदेशाभ्युकेपि न सन्तीत्यर्थः अथ तदा रथादीन्वासनामयान्तद्योचित
देशाभ्युसृजति उत्पादयति निद्रादोषेण स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः आदिशब्देन स्वप्नेनगा

भवत्येतद्दृष्टमुक्तमेवातः स्वप्नेऽनुस्मृतिरितिभावः ननुजाग्रद्भोगप्रदकर्मणिसतिकथं
स्वप्नः स्यादित्याशंक्याह जाग्रदिति तथापिभोगप्रदकर्मोपरमे सुषुप्तिरेवस्यान्नस्वप्न इ
त्याशंक्याह स्वप्नेति ननुस्वप्नप्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य जाग्रद्व्यवहारस्य तुल्यत्वात्क
थंस्वप्नादेः प्रातिभासिकत्वमित्याशंक्य जाग्रत्पदार्थस्य भौतिकत्वेन चिरस्थायित्वात्स्व
प्नपदार्थस्य वासनाविशिष्टान्तःकरणपरिणामत्वेन वासनामयत्वात् उभयोर्वैलक्षण्य
मस्तीत्यभिप्रेत्याह सकलेति विषयाश्चेन्द्रियाणि च विषयेन्द्रियाणि तेषां वासनाः ताभि
र्वासितं वासनामयमिति यावत् ननुभ्रमस्य दोषजन्यत्वात्स्वप्ने तदभावात्कथं भ्रमः स्या
त्स्वप्न इत्याशंक्याह निद्रेति निद्रारूपदोषसत्त्वात् भ्रमः संभवतीत्यर्थः नन्वन्तःकरणं
सर्वाकारेण परिणमते चेत्तदानीं ग्राह्यग्राहकव्यवहारः कथं स्यात् ग्राहकेन्द्रियाणा
मुपरतत्वादित्याशंक्यान्तःकरणस्यैव ग्राह्यग्राहकोभयाकारेण परिणतत्वान्नथाव्य
वहारउपपद्यतेइत्याह स्वयमेवेति नन्वालोकसहकृतचक्षुरेवरूपग्राहकं तन्न तदानीं तद ९६
भावात्कथंरूपाद्यनुभवइत्याशंक्य सर्ववासनाश्रयान्तःकरणपरिणतसाक्षिबलेनरूपा
दिसर्वविषयानुभव उपपद्यतेइत्याह अन्तःकरणेति ननुसाक्षीसाक्ष्यन्तरेणगृह्यते चेत्त
दानवस्थास्यान्न चेद्ज्ञायमानो जडः कथं विषयमवभासयेदित्याशंक्याह स्वयमिति स्व
यंप्रकाशमानत्वात्साक्षी स्वयमन्यानवभासयः सन्सर्वं स्वप्नपदार्थजातमवभासयती
त्यर्थः ननुजाग्रदवस्थायां साक्षिणः स्वप्रकाशत्वस्यानुभूयमानत्वात्कथमन्यान्

यत्सामान्ययोः कार्यकारणभावस्तद्विशेषयोरपि कार्यकारणभावस्वीकारे २

गुणमात्रप्रतिद्वन्द्वि समवायिकारणमिति गुणसामान्यद्रव्यसामान्ययोः कार्यकारणभावः प्र

न॰ स॰
२५

यत्सामान्ययोः कार्य्यकारणभावः बाधकं विना तद्विशेषयोरपीति न्यायात् अन्यथा स
र्वज्ञानेष्वप्रसंगात् एवं च स्वप्रकाशसाक्षित्वेन तस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानत्वेन स्वव्यवहारहेतुः घटा
दिव्यवहारवत् स्वसमानविषयकत्वेन तद्धेतुः ततश्च न सर्वदा घटव्यवहारापत्तिः न वा तृ
प्तिनिर्गमनत्वेऽप्यर्थेन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानजनकस्य व्याप्ताभावेन तद्धेतुत्वायोगादात्मनः
स्वप्रकाशत्वेन सामान्यसामग्रीतो व्यवहारस्तु दुष्परिहारः तदादेः सामान्यविशेषा
भ्यां उपपद्येत तस्मादेतन्नाविषयत्वे स्वप्रकाशत्वमिति निरवद्यं न च श्रुतिविरोधः तज्जन्य
15 वृत्तिविषयताभ्युपगमात् अन्यथात्मा ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यात् न च यन्मनसा न मनुते इ
त्यादिश्रुतिविरोधः तस्याः फलव्याप्यत्वप्रतिषेधपरत्वात् इन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैत
न्यफले न च तद्विषयत्वमात्मनः स्वप्रकाशत्वात् तदुक्तं ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्ति
रपेक्षिते फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितमिति अथवा अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्य
वहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वे फलाव्याप्यत्वमेवेद्यत्वे अपरोक्षव्यवहारः प्रमाणजन्यवृत्ति
स्तद्योग्यत्वमात्मनश्चैतन्यस्वरूपमेव न तु व्यतिरेके येन योग्यतावच्छेदकज्ञानाभावान्निरू
पणाभावः प्रसज्येत एवं च घटादौ धर्माधर्मयोश्चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयं न
स्मात् स्वप्रकाशत्वस्य निरूपितत्वादात्मा स्वयंज्योतिःस्वभावः एवमात्मनः स्वप्रकाश २५
त्वे स्थापिते निरूप्यमाणे तथा हि अतः करणतद्धर्मगोचरानुभवस्याभासकत्वे स्वप्रका
शत्वेनानुपपत्तेरसतस्स्वप्रकाशत्वेकल्पयति न चाज्ञायमानस्य वाधानुव्यवसाय

[illegible]

इद्विपर्याकि=१

धीरमभिप्रहत्य ग्रस्तः स्वज्ञान भिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुषः २१
एकहंसः इत्याद्याः श्रुतयो गच्छन्नेव श्रुतिव्याचष्टे स्वप्रकाशोऽतिरिच्यते ननु किमिदं स्वप्रकाश-
त्वं न तावत् ज्ञानाविषयत्वं तदौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् नापि
स्वसमानजातीयज्ञानाविषयत्वं प्रसिद्धेरसंभवः नापि स्वविषयत्वं एकस्य कर्मकर्तृभा-
वायोगात् एतेनावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रत्युक्तं न च फलाव्याप्यत्वे सतीति वाच्यं धर्मा-
धर्मिणोरतिव्याप्तेः नाप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति वाच्यं आत्मनोऽसंगतया निर्ध-
र्मकत्वेन योग्यतावच्छेदकापरिज्ञानाद्योग्यत्वस्यासंभवात् तस्मात् स्वप्रकाशत्वं दु-
र्निरूपमिति चेत् आह चैतन्येति नन्वात्मनः सर्वज्ञानाविषयत्वे व्यवहारः कथं स्यात् व्यवहा-
रस्य स्वसमानविषयव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेन्न लाघवाद्व्यवहर्तव्यज्ञानमेव व्य-
वहारकारणं न तु स्वसमानविषयत्वेन गौरवात् ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वविषयरूपविशेषणाया-
दिनिबन्धकत्वनियमाद्विषयत्वमन्यथा जडत्वप्रसंगात् नन्वेवं सति व्यवहर्तव्यज्ञानस्यैवै-
तन्यस्य सदातनत्वेन सर्वदा घटादिव्यवहारप्रसंगः स्वसमानविषयत्वस्य तत्प्रयोजकत्वा-
त् नहि कस्यचित् सर्वदा घटादिव्यवहारो भवति किंतु इति निगमनाभ्युपगमे वैयर्थ्यप्रसंगः
घटादिविषयसन्निकर्षे सति स्मात्मचैतन्येनैव व्यवहारोपपत्तेः तस्मात्समानविषयत्वमन्तरे-
ण व्यवहर्तव्यज्ञानं व्यवहारकारणमित्यसंगतमिति मैवं व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन व्यवहार-
त्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावः घटादिव्यवहारे तु स्वसमानविषयत्वेन विशेषतोऽपि

ज्ञानाविषयत्वनिरु
करणेन=५

व्यवहर्तव्यज्ञान मात्रस्यैव लाघवाद्व्यवहारकारणत्वं=६

त॰ स॰ यस्य नाशो बाधः उपादानेन सत्यपि कार्यस्य तिरोभावो लयः तथा च शुक्तिरजतसाक्षात्का
२६ रेण रजतबाधवदिदानीं स्वप्नपदार्थाधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेन स्वप्नपदार्थानां
बाधाभावेऽपि उपाधिभूतजपाकुसुमादेर्नाशात्स्फटिके लौहित्यादिनिवृत्तिवत्स्वप्नप
दार्थानामुपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिः संभवत्येव जाग्रदवस्थायां स्वप्नपदार्थानुवृत्तिरिति भा
वः कस्तत्रोपाधिरित्यत आह कर्मेति जाग्रद्वासनावासितमनस्यपि विशेषणीये स्वप्न
यानिवासमनस्योपाधितायोगात् उपाधिनाशस्य स्मिन्निव स्वप्नसंसर्गीति स्वप्नधर्मो सज्जकः
तथा च स्वप्नस्य सोपाधिकभ्रमत्वात् उपपद्यत इति भावः मतान्तरमाह केचिदिति
26 ननु स्वप्नाध्यासस्य निरुपाधिकत्वे इदानीमधिष्ठानसाक्षात्काराभावेन स्वप्नपदार्थानां
बाधाभावाज्जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः स्यादित्याशंकायामिदं तद्भ्रमानन्तरं शुक्तिरजतसाक्षा
त्काराभावेऽपि विरोधिदृशा दिशानान्यथा रजतभ्रमनिवृत्तिरूपादानेऽसत्यपि तथाधिष्ठा शुक्तौ ७
नसाक्षात्काराभावेऽपि विरोधिजाग्रत्प्रत्यये न स्वप्नपदार्थनिवृत्तिरुपपद्यते अतो न जाग्र
दवस्थायामनुवृत्तिरित्याशयः आह नवेति स्वप्नस्य निरुपाधिकत्वे न वा स्वप्नब्रह्मसाक्षात्का
रेण सज्ञानस्य निवृत्तेः न तात्स्वप्नाध्यासेऽनुमादिति तच्च ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि तत्का
र्यनिवृत्तेरभावात्स्वप्नपदार्थानां सादाद्येतः करणस्योपादानेनैव ज्ञानेन नाशेऽपि स्वप्ना २६
ध्यासो भवत्येव अन्यथा जाग्रदवस्थायामपि विषयानुभवाभावप्रसंगात् तस्मात्स्वप्ना
नुभवस्यैवेति भावः उक्तार्थं तदेवोपपादयितुमजन्नेत उपन्यस्येति यत करणदृष्टिरूप

विषयस्य वा संदिह्यमानस्यानुभवस्य विषयसत्तानिश्चायकत्वं संभवति अज्ञायमानस्य
विषयसत्तानिश्चायकत्वे निर्विकल्पत्वे निर्विकल्पादपि विषयसिद्धिप्रसंगः अनुव्यवसा
यविषयस्य तथात्वेन उपस्थापने संशये तस्य निश्चायकत्वाभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वा
त् तस्मात्स्वप्रकाशत्वं विनान्तःकरणतद्धर्मविषयानुभवस्य तदवभासकत्वानुपपत्त्या
तदवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तस्य जडत्वे जगदान्ध्यप्रसंगः एवं च जन्यज्ञानस्य स्वप्रका
शत्वे प्रमाणाभावादनादिनित्यत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्तःकरणतद्धर्मगोचरानुभ
वस्यापि तद्विनाशानन्तरं निरूपणात् न च दुःखज्ञानेन नष्टस्य दुःखज्ञानमनुत्पन्नमित्यनुभवा
कत्वेन तन्निरूपणमिति वाच्यं साक्षिणोऽनादिनित्यत्वेन सर्वदुःखविषयकत्वे तद्विनाश
स्यापि तत्र तदुपचारोपपत्तेः अन्यथा न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिश्रुतिविरो
धप्रसंगात् तस्मादनाद्यनन्तः स्वप्रकाशश्चिद्रूप आत्मेति सिद्धम् एवं प्रसंगादात्मनः
स्वप्रकाशत्वमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति एवमिति विपक्षे दोषमाह अन्यथेति तस्मात्त्वमस्य
स्फूर्तिरूपत्वमनुपपन्नमिति भावः नन्वेवमपि स्वप्रकाशानुभवत्वेऽप्यज्ञातासत्पदार्थानां यथा
दीनां तदधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेन बाधाभावात् निवर्तकान्तराभावाच्च जाग्रदवस्था
यामनुवृत्तेस्तस्याश्च स्वप्नावस्थायामनुभवविरोधात् तदनुभवनमनुपपन्नमित्याशंक्याह तस्येति
द्विविधः कार्यनाशः बाधो लयश्चेति अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण बाधो भवति अनुभूय
मानस्याप्यभावप्रमा बाधः अथवा अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण स्वोपादानाज्ञानेन सहका

३१

त १

त. से. कुर्वतामपि येषां स्मिन्काले तेषां विचारितं तमस्मादेवाकस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेत्यर्थः
१२ उक्तार्थं व्याससूत्रेण संवादयति तदुक्तमिति तृतीयेस्मिन्ब्रह्मज्ञानसंबन्धि अन्तरंगबहिरंग
साधनानि निर्णीतानि तत्रोक्तं तैः श्रवणमननिदिध्यासनैर्ब्रह्मज्ञानमिहैव भवति वा ऽमु
त्रापि तत्रैहैव ज्ञानं भवतीति प्राप्ते अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मापरोक्षज्ञानमेव यादि
ति श्रवणादीनामनुष्ठानात् तदुपज्ञादीनामपि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वश्रवणेन तेषामामु
ष्मिकफलत्वात्कथं श्रवणादिना ऽस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानमस्यादिति चेत् न तथाविधं विघ्ना हे
तव न सत्वात् ज्ञानसाधनत्वाभावात् श्रवणादीनामात् ज्ञानसाधनत्वेन तेषु सत्स्वब्र
२२ ह्मज्ञानमिह भवत्येव न त्वप्रमाणफलत्वात् तस्माद्ब्रह्मज्ञानमैहिकमेवेति प्राप्ते ब्रूमः अप्र
स्तुतप्रतिबन्धे ब्रह्मज्ञानमैहिकं भवति अप्रस्तुतप्रतिबन्धे त्वामुष्मिकमपि तथा च श्रुतिः प्रति
बन्धयुक्तानामात्मनो दुर्ज्ञेयतां दर्शयति श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि पि ७
बहवो यं न विद्युः इति स्मृतिरपि आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदि
त्युक्तार्थमेव दर्शयति तदुक्तं जन्मान्तरकृतश्रवणादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं कथमवगम्य
ते इति चेत् गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाचेत्यादिश्रुत्यान्तरसाक्षात्श्रवणाद्यनुष्ठानं ऽत्रे ति ४
स्तः अप्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे इहैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति तस्मिन्सत्यन्यस्मिन्जन्मान्तरे भवति १२
प्रतिबन्धफलोन्मुखत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिविरोधिवासनात्वा अप्रस्तुतप्रतिबन्धसद्भावे
ज्ञानमैहिकं अन्यथा त्वामुष्मिकमिति सिद्धं सूत्रोक्तप्रतिबन्धविभजनं प्रतिबन्धस्विति तत्राप्रति

पे विपर्ययं व्युत्पादयति वस्त्विति आदिशब्देन मनोराज्यं नष्टवस्तुसमारोपाकारेण स्फुरणं ते द्वि
तीयं व्युत्पादयति रजतादीति आदिशब्देन रज्जुसर्पादिग्रहणं नच रजतभ्रमस्थले समाका
रस्फुरणं नहि तस्यादिरूपत्वात्कथं विपर्ययत्वमिति भाव्यं सादृश्येनाद्वितीयत्वेन
त्यन्तविनाशशून्यत्वेनान्याकारं ह्यन्तर्नाशो नाम संस्कारोन्मज्जनवत्त्वं स कदाचित्कालान्तरे
ज्ञानभासितरजतस्मृतिहेतुसंस्काराश्च तदाकारा विपर्यासत्वेनावगन्तव्या इत्यनेनोक्तं तादृशनिभा
वः ननु किं सगुणोपासनं तद्रूपात्मकं नेत्याह सगुणोपास्तीति ननु विपर्यये निवृत्ते किं स्यात्
वरीत्यत आह नवेति एवमनेन प्रकारेण हि विविधविपर्यये निवृत्ते सति तेषां मध्ये निदिध्या
सनेन निरुपाधिकस्यानिष्ठत्वमाह निरुपाधिकेति सोपाधिकः कस्मात्त्वम्पदार्थस्तत्त्वं सज्ञ
ने वाक्यार्थस्य तत्त्वपदवाक्यार्थस्याप्युपयोजनमनुबन्धः नहि तेन निरूपितानि त्यागं करा
ह निदिध्यासनमिति श्रवणप्रमाणनिरूपणं वर्णसरेतान्त्यार्थनिरूपणं चैत्येते निशेषः नन्विदि
ध्यासनेन कर्तव्यमित्यत आह तत्त्वमसीति ननु किमित्यत आह एवंचेति श्रव
२५ णेमानगता संभावना निवर्त्तने मननेन च मेयगता संभावना निदिध्यासनेन विपरीतभा
वना तदुक्तं श्रुत्यैव ज्ञानं नेति कस्मात्कथं स्यादित्यत आह मन्वतीव सशब्दमन्वन्तरानम्
न्याह समस्तपः विपर्ययस्तानि निदिध्यासमेन निविद्ध्यानमविपर्ययश्चेति नन्वेवं श्रवणमनननिदि
ध्यासनानि कुर्वतां केषांचित्कथं तत्साक्षात्कारो न जायते इत्याशंक्याह समस्तानीति
प्रतिबन्धे वर्तमाने श्रवणादिवर्त्तने ज्ञानोत्पादतां वर्त्तनेऽज्ञानोदयः एवमादि

त॰ से॰
१८

28

तिमाह यथाङ्गेतीति वामदेवस्यैकेन जन्मना भाविशतिवेधः तीर्णः भरतस्य त्रिजन्मभिः
तीर्णस्तथा च न कालनियम इति भावः । द्वितीयं भाविशतिवेधं विधारणपवचनेन स्पष्टय
ति ब्रह्मलोकेति अभिवाञ्छाया मिच्छायोनां निरूढ्योति योजना नगुनहून एव एतदोना
वाधितास्य किमर्थः पतनितेत्याह सगुणेति तत्प्रमाणमाह तथाचेति नहि कल्याण
कृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृति चकारेण मुक्तिर्नाति वेदान्तविज्ञानेन श्रवणजनि
तेन स्वरूपानिश्चितार्थाः द्वितीयं ब्रह्मरूपा येषां ते तथोक्ताः संन्यासयोगात् श्रुतिस्मृतिवि
हितसर्वकर्मपरित्यागरूपैकज्ञानाभ्यासयोगात् शुद्धसत्त्वाः निर्मलान्तःकरणाः यतयः
संन्यासिनः ये तु ब्रह्मलोके निर्गुणब्रह्मसाक्षात्काराय परस्य हिरण्यगर्भस्यान्तकालेऽवसा
ने परामृतात् ब्रह्मसाक्षात्कारात् ब्रह्मना संयुच्यन्ते मुक्ता भवन्तीत्यर्थः तथा च स्मृतिः १२
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति नन्वेव
विदेहकैवल्यमत्र भवतीत्याह सगुणेति वर्तमानप्रतिबंधसमतिप्रदर्शनेन तु मुक्त्याद
यति वर्तमानेति विषयेति [illegible] विषयेष्वासक्ती राग इति यावत् प्रज्ञाया बुद्धेर्मन्दिष्य
तार्थग्रहणधारणपटुत्व कुत्सिततर्कः कुतर्कः श्रुतिविरोधी तर्कः दुराग्रहः विपर्ययोऽना
त्मनः कर्तृत्वेऽदुराग्रहः आत्मा कर्तैवेत्यभिमानः एतेषां च त्रयाणां वर्तमानप्रतिबंधानां निवृ १८
त्त्युपायेन तन्त्रसमत्वाद्दर्शयति शमाद्यैरिति शमदमादिभिर्विषयासक्तिलक्षणस्य वर्तमान
प्रतिबंधस्य निवृत्तिः श्रवणेन प्रज्ञामान्द्यस्य मननेन कुतर्कस्य निदिध्यासनेन विपर्ययस्य

वैधेनतन्निवृत्त्युपायं च सहेतुकं तमाह अतेति आविशति वैधं विभजते आवीति ननु प्रारब्धस्य
कर्मणो ज्ञानं प्रति वैधकत्वे कस्यचिदपि ज्ञानसाक्षात्कारो न स्यात् तथा च ज्ञानं न कस्यापि स्यादिति वि न२
स्मा धेरप्रामाण्यापत्तिरि शंकायां तन्मात्रपरिहाराय प्रारब्धं कर्म विभजते प्रारब्धमिति तत्राद्यं
फलभोगेनैव क्षीयत इत्याह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः; स्वर्गो मे स्यादित्यादीच्छा फला
भिसंधिः अस्त्वनन्तरं किं तत्राह तस्मिन्निति फलाभिसंधिकृते कर्मणि ननु कुत
माह तस्येति इच्छाद्वेषादिनिमित्तत्वात् प्रबलत्वेनेन तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वात्तस्य प्राबल्यमि प्रति ६
तिभावः फलाभिसंधिकृतस्य प्राबल्ये प्रमाणमाह तथा चेति मनुरूपः यथाकामः
यत्फलकामवान् तत्फलानुकूलसंकल्पं कृतः संकल्पितं कर्म तत्कर्म तत्प्राप्तिसंपद्य
ते कर्मानुरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः फलितमाह तादृशेति द्वितीयस्य फलाभिसंधिरहितस्य
प्रारब्धस्य कर्मणः पुण्यस्य ब्रह्मज्ञानानुकूलत्वमाह केवलमिति फलाभिसंधि
रहितमित्यर्थः एतत्प्रारब्धस्य फलाभिसंधिरहितस्य पापप्रतिबंधकज्ञानानुकू
लत्वे प्रमाणमाह तथा चेति पापप्रारब्धफलाभिसंधिकृते केवलं चोभयमपि ज्ञानप्रतिबं
धकमेव प्रबलत्वेनेत्येतज्जकेनैतिरोमेरुपगच्छति अन्यथा ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति भावः
अस्तु प्रकृते किमायातमित्यत्र शंकायामाह एवं चेति तथा च भोगेन भाविप्रतिबंधनस्य प्राव
ण्णादिना साक्षात्कारसंभवात्तन्नत्वाय न विधायि शास्त्राप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ननु
भाविप्रतिबंधस्य किंयता कालेन क्षयो भवतीत्याशंकायां तत्र नियमो नास्तीत्यभिप्रेत्य संम

न॰ स॰ र्थः। तत्र प्रमाणमाह तमेतमिति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्याङ्गाध्ययनेन बहिर्वेदिदानेन हितमि
१९ तमेध्याशनेन तपः अत एवानाशकेनेति विशेषणं केचित्तु अनशनेन वा कृच्छ्रादिरूपेण वा त
पः इति तपो नानशनात्परमित्यादिश्रुतेरिति वदन्ति अस्मिन्पक्षे नाशकेनेति पदच्छेदः
अयमर्थः नाशकेन दृष्टकृतरागाद्यनाशे स्वर्गादिषु बुद्धिपूर्वकं तत्त्यागे विविदिषोत्पत्ति ग॰ ४ न॰ ४
द्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु फलेभ्यात् अत एवाह कालिदा
सेनापि समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र कृताभिषेकात् तत्त्वावबोधेन विनापि
२१ भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः इति तत्त्वावबोधेन विनेति प्रशंसा अन्यथा ब्रह्म वेद ब्रह्मै
ग्रा व भवतीति श्रुतिविरोधश्च संगात् ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं न कर्मेति न्यायविरोधापत्तेश्चे
ति अन्ये तु बुद्धिपूर्वकं प्रयागादिमरणं प्रयागान्तरविषयं त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तविषयं वा क
लिकाले सति सामर्थ्ये ब्राह्मणादीनां तन्निषेधात् धर्मशास्त्रे मरणान्तिकप्रायश्चित्तप्र
तिषेधाच्चेति वदन्ति यज्ञादीनां सम्बन्धित्वा विविदिषासाधनत्वमिति केचित् विकल्पेनेत्यप
रे नच कर्मणः साक्षादेव मुक्तिसाधनत्वात्कथं विविदिषाहेतुत्वमिति वाच्यं मुक्तेरविद्यानि
वृत्तेर्वा ब्रह्मभावस्य वा ज्ञानैकसाध्यत्वात् शुक्त्यज्ञानस्याधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवृत्तेर्दृष्ट
त्वाच्च ब्रह्मात्मभावस्यानादित्वाच्च मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमनुपपन्नं तदुक्तं भगवत्पादैः संसा १९
रोऽयं विवेकाद्धि नतु कर्मभिः नरज्ज्वारोपितः सर्पो घण्टाघोषान्निवर्तते इति तस्माद्यज्ञादीनां वि
विदिषाहेतुत्वमेव न मोक्षहेतुत्वमिति अत्र च यज्ञादिश्रुतेरविशेषात्फलाभिसन्धिमतेरण

रागद्वेषप्रशमार्थं इत्यनेन तदभावयोग्यत्वेनेति शमादीननुपदमेव निरूपयिष्यति श्रवणे
त्यादिशब्देन मनननिदिध्यासने गृह्येते श्रवणादीनि निरूपितानि ननु तस्मिन्
न तस्मिन् प्रतिबन्धे प्रथमस्य निवृत्तौ शमादिकं चेतः कारणेनेन द्वितीयस्य निवृत्तौ श्रव
णात्तृतीयस्य मननेन चतुर्थस्य निदिध्यासनेन तदुपनीतेनाशोगतेयथाक्रं साधनचतुष्टयेन य
थाक्रमं वर्तमानप्रतिबन्धचतुष्टयेन हेमसीतापरी: तस्मात: करणत्व हुतिसाद्विशेषेऽहे पटल
त्वास्य ब्रह्मत्व मां वृत्तिके रसानेद स्वरूपत मथुते सम्प्रत्तत्वं भवनीत्यर्थः श्रवणादि नायिका
रिणं ब्रह्मसाक्षात्कारेऽत्यन्तावेन्तरंगसाधनानि दर्शयति श्रवणादिनेति शमादीनि सा
धनानि निष्पादयति अंतरिंद्रियेति अंतरिंद्रियं मनः तदेतस्य तत्सेरोम्यद्गुणवत्वे अन्यथा
प्रवृत्तेनरव्याघातापत्तेरिति भावः पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि बाह्येंद्रियाणि द
म शैनेतामस्य वद्धः स्वमानावमानेनिदामान्यादीनि द्वन्द्वानि श्रवणादौ नायादिसाहेनम
ननिदिध्यासने गृह्येते चित्तस्यान्तःकरणस्य कायाग्नापेक्षाग्रता नाम विज्ञानीय परामृश्यते
तस्कारेण लक्ष्यैकगोचरस्सजातीयप्रत्ययप्रवाहः तदुक्तं शांतो दांतो उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा शांतंजलंसस्त्रम
ऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति शमादीनामंतरंगसाधनत्वे प्रमाणमाह शान्त इति आत्म शांतोगतःउदितो
न्येवं करणे तत्र समतिमाह स्वर्गकामो यजेतेति बहिरंगसाधनानि दर्शयति यज्ञादयश्चेति श्र
वणादिना सकलप्रतिबन्धनिवृत्तौ वाक्यार्थब्रह्मसाक्षात्कारेऽत्यन्तविनियोगविशेषः यज्ञादीनां
मनश्शुद्धिद्वारा गौणविविदिषोत्पादनेन वेदनब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगाद्बहिरंगसाधनत्वमिति

त॰ स॰
२०

20

यथाश्वः लांगलाकर्षणे योग्यतया न निरूप्यते किं तु योग्यतेन रथचर्यायां निरूप्यते त-
था कर्माणि ब्रह्मविद्यया मोक्षफले जननीयतया नापेक्ष्यन्ते तेषां तद्योग्यतात्सोत्पत्तौ त्व-
पेक्ष्यन्ते विनियुक्ते विविदिषान्त्रतानि योग्यत्वात् तथा च स्मृतिः कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं
तु परमा गतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति ज्ञानस्य प्रमाणफलत्वेऽपि
यापि सम्यग्रूपेऽपि वाक्योज्ज्ञानानुरूपेण कर्मणा पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे
संभवत्येव परिकर्मणा तत्त्वमनुपपन्नमित्याह तथापि शमदमाद्युपेतः स्यादधि-
कारी शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदित्यादिना विधेः
शमादेर्विधानात् विहितानां तेषां ब्रह्मविद्यांगतयावश्यानुष्ठेयत्वात् न च कर्मणां
विद्योत्पत्तावप्यनपेक्षा यज्ञादिश्रुतेः नन्वेवमपि शमादीनामन्तरंगसाधनत्वे यज्ञादी-
नां बहिरंगसाधनत्वं कुतोऽवगम्यत इति चेत् शृणु विविच्य तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इति श-
मदमादीनां विद्यासंयोगावगमादन्तरंगसाधनत्वं विद्योत्पत्तौ यज्ञादीनां विविदिषन्-
ति यज्ञेनेत्यादिना विविदिषासंयोगावगमाद्बहिरंगसाधनत्वमिति विवेकः नन्वेवमन्त-
रंगबहिरंगसाधनविवेकेन किं प्रयोजनमिति वाच्यं ज्ञानसाधनश्रवणादिप्रवृत्तेस्तेन वि-
नाऽसंभवात् नहि कश्चिदन्तरंगबहिरंगसाधनमज्ञात्वा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं श्रवणादौ
प्रवर्तते तस्मात् तद्विवेकोऽपि वैराग्यादिवत् श्रवणादिप्रवृत्तौ कारणमेव सप्रयोजन एवेति
एवमन्तरंगबहिरंगसाधने निरूप्य सहकारि तं प्रपञ्च महावाक्यार्थसाक्षात्कारेण ज्ञा। २०

नुष्ठितानां नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तरूपाणां सर्वकर्मणां विविदिषाहेतुत्वं । सगुणो-
पासनं चित्तैकाग्र्यहेतुरिति केचित् । आचार्यास्तु काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासमिति स्मृत्या का-
नं३ म्यकर्मणां संन्यासेऽप्यनुष्ठेयत्वं इति पाठ्यफलाभिसंधिमन्तरेण नित्यकर्मणां मुमुक्षुभिरनुष्ठेयत्वश्रु-
तिपाठेनानां नित्यकर्मणामग्निहोत्रादीनि विविदिषाहेतुत्वेन विधीयन्ते । वेदानुवचनादिव-
द्वीपायेत्याहुः । यज्ञादीनां बहिरंगसाधनत्वे सूत्रं संमतमप्याह सर्वापेक्षा चेति तृतीये
स्थिते ब्रह्मविद्यायाः स्वफले जननीयत्वे कर्मणामनपेक्षत्व उक्ते अत एवाग्नीन्धनाद्यन-
पेक्षेत्यत्र । इदानीं ब्रह्मविद्यास्वोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते नवेति संशये नापेक्षत इति निरा
प्रमाणाभावात्तौ सत्यां ज्ञानस्य स्वतः प्रवृत्तिसंभवेन कर्मणां तत्रानुपयोजकत्वात् । किं च ब्र-
ह्मोद्देशेन यजेतेति प्राग्विधिवत् ब्रह्मज्ञानोद्देशेन कर्मविधानाभावाच्च कर्मणां ज्ञानहे-
तुत्वे । न च विविदिषन्ति विविदिषावाक्ये तदुद्देशेन तद्विधानात् कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमिति
वाच्यं । तत्र विविदिषन्तीत्यत्र प्रत्ययार्थस्य वर्तमानापदेशत्वेन प्राशस्त्यार्थकत्वात् ब्रह्मविद्या-
नं५ स्वोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते न इति प्राप्ते ब्रूमः । यत्किंचित् सर्वकर्मापेक्षा ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तौ कस्मा-
त् । यमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेः । न च
वर्तमानापदेशतया प्रशस्त्यार्थकत्वेन स्तावकत्वमिति वाच्यं विविदिषासंयोगस्यापूर्वत्वे क- यो२
त्वेन लेट्प्रत्ययग्रहणविधायकत्वोपपत्तेः । अश्ववदिति पाठः यथाश्वो योग्यतावशात् प्रयुज्यते तथा विद्याप्रभा-
ग इत्यादौ सर्वं च विधाभावश्रवणः । विधिर्वा धारणवदिति सूत्रं च विरोधः संगच्छते इत्याशयः

त॰ स॰ स्यमत्वात् न च कारणीभूताज्ञानस्य निवृत्तेन तत्कार्यस्य देहाभिमानस्य कथमनुवृत्ति
२१ रुपादाननाशे समुपादेयानुवृत्तेरदृष्टचरत्वादिति वाच्यं उपादाननाशानन्तरं क्षणमु
पादेयानुवृत्तेस्तार्किकैरभ्युपगतत्वेन तथास्माकमपि संभवात् न च तेषामभ्युपगतस्या
प्रामाणिकत्वात्सिद्धान्तेपि तथाप्रसज्येतेति वाच्यं अस्माकमपि तत्स्वीकृतेनुभवप्रमा
णत्वात् न चैवमपि यदुपादाननिवर्तकं तदुपादेयस्यापि निवर्तकमपि भवतीति ज्ञान
स्याज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वेन तस्मिन्सति देहाभिमाननिवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं तत्ता विष
यानुभव इति वाच्यं तदपेक्षया प्रारब्धस्य बलवत्त्वात् तथाहि यद्यपि ज्ञानमज्ञानतत्का
र्यनिवर्तकं तथापि प्रवृत्तफलत्वात्केवलस्य प्रारब्धस्य तत्त्वज्ञानात्प्रबलत्वे तर्हि ज्ञाननिवृत्तिर
पि ज्ञानात्तस्मात्प्रबलेन प्रारब्धेन तस्य प्रतिबंधादिति चेन्न ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे
प्रारब्धस्याप्रतिबंधकत्वात् तेन विनापि स्वफलभोगोपपत्तेः प्रकृष्टस्याज्ञानकार्या
भावे कर्मफलभोगासंभवात् ज्ञानस्याज्ञानकार्यनिवर्तकतायां प्रारब्धप्रतिबंधात्प्रकृष्ट
स्य फलप्रयच्छतोस्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञानिनो बाधितानुवृत्त्या देहाभिमान
सत्त्वेन प्रारब्धोपात्तेन विषयभोगेन विरुध्यते तथा च पारमर्षसूत्रं भोगेन त्वितरे क्षपयि
त्वा संपद्यत इति तदभिप्रायज्ञो भगवान्वार्तिककारोप्याह स्म शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वान्मु २१
क्तिः स्यात्तावतापि ते रागादयः संतु कामं न तद्भावोपराध्यत इति सर्ववेदान्तरहस्यज्ञो वि
द्यारण्योप्युक्तं अत एवोपविदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिं इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्र

नेनिवृत्तौ समस्तस्थितिमुपसंहरति नदेवमिति यस्मात्कारणात्प्रतिबंधननिवृत्तप्रयोजन
रेण बहिरंगसाधनानि निवृत्तानि नतस्मात्कारणाद्देवमन्नेनप्रकारेणमननादीना
दिशोधननिदिध्यासनेनगृह्यते नतुज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते विषयानुभवोऽनुपपन्नः ममतो
देहाभिमानमूलत्वात् नच प्रारब्धवशात्तदनुभव इतिवाच्यं तत्प्रकारणाभावेनदेपा
ग्राद्देहाभिमानेसत्येवप्रमाणप्रमेयव्यवहारदर्शनात् तदभावेचादर्शनात् अन्वयव्य
तिरेकाभ्यांदेहाभिमानस्यविषयानुभवेप्रतिकारणत्वसाधनात् तदभावेज्ञानिनां
प्रारब्धवशान्नत्वविषयानुभवः स्यात्तदुक्तंभाष्यकृता तमेतदविद्याख्यमात्मानात्मना
त्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहाराः लौकिकाः वैदिकाश्च
प्रवृत्ताइति अन्यथाव्यवहारास्यासम्भवेकः व्यवहारतत्वादित्यसज्ञानिव्यवहारेऽनैका
न्तिकत्वप्रसंगात् नचज्ञानिनामपिबाधितानुवृत्त्यादेहाभिमानसत्त्वान्नैकान्तिकत्वमिति
वाच्यं शुक्तिसाक्षात्कारेणतदज्ञाननिवृत्त्यारजतभ्रमनिवृत्तौपुनस्तदनुवृत्तेरदर्शनात्तद
न्यथानुपपत्तिप्रसंगः नचोपाधिस्थलेशुक्लः स्फटिकइतिसाक्षात्कारेसत्यपिजपाकुसुमो
पाधिसन्निधानेलोहितः स्फटिकइत्यनुभवस्यसार्वजनीनत्वात्तथाज्ञानिनोऽपिविषयानुभवइतिवा
च्यं तत्रदृष्टान्तेउपाधेरनिवृत्तत्वात् प्रकृतेज्ञानेनाज्ञानेनिवृत्तेतत्कार्यनिवृत्त्याज्ञानिनः प्रारब्ध
वशाद्विषयानुभवोऽसंगतमेवेति उच्यते ज्ञानिनोनिवृत्ताज्ञानस्यप्रारब्धवशाद्विषयानु
भवउपपद्यते नचतत्प्रकारणदेहाभिमानाभावेकथंस्यादितिवाच्यं बाधितानुवृत्त्यात्स

अध्यासंविनाव्यवहारस्वीकारे=८

सू०

त॰ स॰ एतया क्लिश्यतोऽस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणमिति ननु ज्ञानेन निवृत्तस्याज्ञानस्य कोऽयं ले
२२ शो नाम न तावदवयवः अवयवेन निरवयवत्वेन सावयवमज्ञानमित्यनभ्युपगमात् एवंविनिवृत्तस
मस्यावयवानुवृत्तेरयोगात् नापि शक्तिरेव लेशः ज्ञानेन शक्तिमतोऽज्ञानस्य नाशे निराश्रयश
क्त्यवस्थानायोगात् तस्मात् कथं लेशानुवृत्त्या भोग इति उच्यते ज्ञानेनावरणशक्तिमा
त्रस्याध्यासोऽनपनतः अज्ञानं विक्षेपशक्तिमद्वर्तते अयमेव लेशशब्देनोच्यते विक्षेपशक्तेर्ज्ञा
नाविरोधित्वात् तेन प्रारब्धभोगो ज्ञानिनां न विरुध्यते ननु एवं तर्हि तेनैव जन्मान्तरमपि
22 ज्ञानिनः स्यादिति चेन्न निमित्ताभावात् न ह्यज्ञानस्वरूपमात्रं जन्महेतुः किं तर्हि धर्माधर्मौ
तावपि न प्रारब्धौ जन्मान्तरहेतू किन्त्वनारब्धौ तत्र स्थितिहेतुरावरणशक्तिमदज्ञान
सू८ तस्य ज्ञानेन निवृत्तौ संचितकर्मणोऽपि नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् भोगेन प्रारब्धस्य
क्षयात् पुनरारम्भककारणाभावान्न ज्ञानिनो जन्मान्तरं विक्षेपशक्तिमदज्ञानं तु दग्धबीजव
त् प्रारब्धभोगोपयोगिविषयोपदर्शनहेतुर्न जन्मान्तरहेतुः ननु ब्रह्मनिष्ठ इति वेधक प्रार
वि ब्धत्वाद्देवताज्ञानमपैतीति तदवस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञानस्याप्येवमे विक्षेपशक्तिमदज्ञानं
व निराकृतत्वात् तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि तल्लेशानुवृत्त्या ज्ञानिनः प्रारब्धभोगो
न विरुध्यते यद्वा आहुर्नित्यादात्मैकत्वबोधान्न केवलाज्ञानन्नेतेनैव ज्ञानोत्पत्त्यानन्तरयोर्निरु २२
पाधिकस्थमतात् कर्मसहिताविद्याकृतो विक्षेपस्तस्य विषय विद्या निवृत्तावपि प्रारब्ध
क्षयपर्यन्तं विक्षेपान्न निवर्तते तस्य सोपाधिकस्यमतात् कर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानस्योपाधिः

स्थितिभेदतः। स्थितिभेदेपि संभाव्या तिष्ठा प्रारब्धभोगतः। बुद्धापि पापबाहुल्यात् संतोषोदय

यातवेति। ननु तैरेव रागादिः प्रतिषिद्धः रागो लिंगमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु इति न

चाध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः विदुषोप्यासुरत्वे चेन्निष्फलं ब्रह्मदर्शनमि

ति बुद्धतत्वेन विधार्हे इति चेद्वासनाबलात् प्रबुद्ध इव संल्लि अत्र विविधध्यानेनेतदाहेतोरप्या

देपएवं कज्ञानिनो ध्यानविधिमंगीकुर्वद्भिर्विद्यारण्यैरप्याभासरागोपि ज्ञानिनः प्रति

पिद्धतः इति नेत्र आचार्यैर्ध्यानपूर्वकं रागस्यैव प्रतिषेधात् अन्यथा सर्वोत्तरव्याघातः

स्यात् सर्वथा वर्त्तमानोपि न सम्भवोभिजायेत इति स्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत विद्यार

ण्यवचनमपि दृष्टज्ञानिविषयं दृष्टज्ञानिनोपि ध्यानविध्यसंभवस्य नित्यविदः विरोधि

त्वात् लौकिकं सम्यगाचरेदित्यादिनोक्तत्वात् पुनश्चायं विस्तरेण ज्ञानिनो ध्यानविध्य

संभवं वदत्याम: नच नहि ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं किमभ्युपगम्यते अत्रोक्तम् नहि वयं

ज्ञानिनो यथेष्टाचरणमप्यभ्युपगच्छामः किंतर्हि प्रारब्धभोगानुकूलाभासरागद्वे

षानुवृत्तिर्न तत्त्वज्ञानविरोधिनी अन्यथा न तत्त्वज्ञानमेव न स्यात् कस्यापि तदुक्तं कादा

चित्कता रागलेशा विविक्तत्वेननुमताकृवन्न पापवासनिष्ठासंदेहे हिकृतास्यान्नस्यानिष्ठ प्रतीति

एतेन वा तदेहाभिमानानुवृत्तौ ज्ञानिनोभ्युपगम्यमानायां बाधितानुवृत्तेरभ्यु

निरोधस्यादिति अपास्तः भ्रान्तिज्ञानस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वात् प्रतिबंधाभावात् अन्यथा

मुमुक्षोः नतः ज्ञानानन्तरं अज्ञानलेशानुवृत्त्या प्रारब्धभोगोस्तु तदुक्तं देहस्थितिः यावत्

नं० सं०
२३

23

श्रवणेन वाक्यमात्रश्रवणेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव नह्युत्पन्नज्ञानो विदितविज्ञा
नामिंद्रियार्थसंनिकर्षानंतरं देहादिषु विपरीतव्यवहारो दृष्ट इति तस्य विज्ञानामपि
नादृष्टास्य व्यवहारो भवतीति शंकायां कल्पितेऽप्येवं विषयाभिलाषित्वं रजस्तमोवृत्त्यु
पहतचित्तानां पंडितानां ब्रह्मसाक्षात्काराभावेऽपि कं श्रवणमननवारिराशिमग्नवत्स
ल श्रीकृष्णानुग्रहीतस्य निरस्तसमस्तरजस्तमोवृत्तिस्वांतस्य वाक्यमात्रश्रवणेन ज्ञा
नोत्पत्तौ बाधकाभावान्न कोऽपि दोष इति भावः । ननु तर्हि प्रारब्धकार्यादिप्राबल्यप्रतिप
न्नार्थं स्यात्तेन विनापि ब्रह्मसाक्षात्कारसंभवादित्याशंकायामाह प्रारब्धेति मुक्ताधि
कारिणां श्लोकेन श्लोकार्द्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यत्र वचनमुदाहरति तदुक्त
मिति विद्वदेतल्लभेत साक्षात्करोति देहादिविलक्षणमेवात्मानं स्वस्वरूपं सच्चिदानंदल
क्षणं अपरिच्छिन्नं पद्याप्राप्तिपदादन्ते पद्यार्त्ति विषयानिह पद्यास्य संततं भावकल्पस्या
दात्मेति वाच्यते इति स्मरणात् आत्मा त्रिविधपरिच्छेदशून्यो भवति पुनः कथंभूतस देशकालवस्तु
र्वभूतगुहाशयं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्थावरांतानां हृदि गुहायामंतःकरणे शेते तत्सा
क्षितया तिष्ठतीति सर्वभूतगुहाशयं सर्वभूतबुद्ध्यादिसाक्षिणं इत्यर्थः तत्संज्ञानिनः मा
नुषानेदमारभ्य ब्रह्मानंदांतं प्राप्नुवंति एवं प्रयोजनं श्लोकेन श्लोकार्द्धेन वा देहादिविलक्षणस्व २३
स्वरूपावेदके करसानंदात्मलाभेऽतीतमनभूते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामु
पजीवंतीति श्रुतेर्नित्यस्य श्लोकस्य तात्पर्यार्थः तत्र नैष्कर्म्यसिद्धिश्लोकार्द्धमुदाहरति ।

भोगेन प्रारब्धत्वेऽपि ज्ञानेन सर्वावस्थानध्रेयाजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञाननिवृत्त्याऽना
रब्धकर्मनिवृत्तौ चतैलवर्त्तिनाशादीपनाशवद्विक्षेपशक्तिमदज्ञानं स्वयमेव नश्यतीति न तत्र
योगवाज्ञानव्यापृतत्वेन प्रमाणाभावात् यथाहुः अविद्याहतिनाशान्मे विलयेवविनश्यतः
विक्षेपस्य स्वरूपेण प्रारब्धत्वयमीतन इति ननु ज्ञानिनो विषयानुभवस्य सोपाधिकत्व
यासाक्षात्काराविरोधित्वेन ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि प्रारब्धापादितविषयमनुभवन्मुमु
क्षुवद्ब्रह्मात्मनावतिष्ठतदृष्टविरोधस्मरणमात्मैवसमजनेश इत्यपेक्ष्य तामवतीत्यतस्तमाह ए
तादृशामिति पृणरीरक इति शेषः मतान्तरमाह अन्येतिति ननु पूर्वसामानधिकारे एभिर्मै
त्रेयीश्रमनीनो विदुरश्रमनीनो च नतदधिकारिणजनकजडभरतश्रमनीनाञ्च पूर्वश्र
वणादिकमन्तरेण सिद्धमीतश्रवणमात्रेण शक्तिस्मृतीतिहासपुराणेषु नतज्ज्ञानोत्पत्ति
वगमात्कथमयं नियमः सेत्स्यतीत्यपरितोषादाह वस्तुतस्त्विति मुमुक्षुब्रह्मसाक्षात्कार
पर्यन्तेफलेनोपासकानुत्पत्त्यधिकारिणः जन्मान्तरश्रवणादिसामग्रीसंपन्नाः अतिवेधव
प्राग्जन्मानुष्ठितजन्मप्राप्ता वामनुत्पत्त्यधिकारिणः विदितपदपदार्थसंगतिकाः श्रुत्यन्तरा
द्विपरीतानामुत्पत्त्यन्तराः ननु भवतूत्पत्त्यन्तरानामलंकारेण साक्षात्कारस्य उत्पत्त्यन्तरानाम
गतिग्रहाभावात्कथं वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कार इत्याशंक्याह प्रागुक्तेति यथाहुरन्यत्रवृद्ध
स्येदिपार्थसंनिकर्षाभावेनरेवगान्नदिनाघटादिसाक्षात्कारो जायते न तथाऽतीतानेकजन्म
सुकृतपरिपाकवशेन भगवदनुगृहीतमानितान्तनिर्मलस्वान्तस्य सांख्याकथञ्चनेनसांख्याकाद्

प्राप्तसर्वज्ञो निरानंदो भवति=५ अविद्यादिव्यवधानादीश्वरस्य मानस्य तं तिरोहितं तत्र पराभिध्यानादीश्वराभिध्यानादाविर्भवति ततो हीश्वरादेतोऽस्य जीवस्य बंधविमोक्षौ भवतः इति सूत्रार्थः=३

त० स० इति उक्तार्थे योगसूत्रमेव दर्शयति पतंजलिनेति ततः परमात्मध्यानात्प्रत्यक्चेतनाधि
२५ गमः प्रत्यगात्मसाक्षात्कारः ज्ञानेनात्मनोऽस्य कलशतिवध निवृत्तिश्च भवतीति शेषः तदुक्तं बा
दरायणेन पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययाविति श्रुतिरपि ज्ञात्वा देवं
बंधमोक्षापेक्षयात्तृतीयं=४= सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वै देहनाशे=६
अणिमादिरूपं=५ श्वर्यं केवल आप्तकाम इति ननु श्रुत्यज्ञानां प्रमाणकौशल्याभावेन परतंत्रप्रज्ञतया ब्रह्मसा
क्षात्कारानंतरं संभावितत्वाति वेदवाक्यध्याननिष्ठापेक्षायामपि प्रमाणकुशलानामपे
क्षितानां स्वतंत्रप्रज्ञत्वेन ध्याननिष्ठानापेक्षितेत्याशंक्याह किं सर्वेषामनापेक्षिता उत केषांचित् न
द्वितीयः इष्टापत्तेरित्यभिप्रेत्याह ज्ञानाद्यभ्यासपरिशीलनेन जन्मांतरीयदुरितक्षयेण
च संशयविपर्यय शून्यानां परिक्षीणानामुत्पन्नस्यापि साक्षात्कारस्याप्रामाण्यशंकाकल
कितत्वेनाज्ञाननिवर्त्तकत्वाभावात् यथोक्तं येन स्फुरति स्फुरति च विपर्ययात्
इत्यादि वेद्य तत्रात्र प्रमातारश्चापि लौकिकात्तत्त्वमेभिः कारणैरेतैः ध्यानं ध्येयं विदितेति
वार्त्तिकाचार्योक्तेश्च केषांचित्परमेश्वरानुगृहीतानामसंभावनादिरहितानां परिज्ञाना
ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनां ध्याननिष्ठापेक्षाभावेपि तद्विपरीतानां ध्याननिष्ठापेक्षितेत्येवमाह
प्रमाणेति तथा संशयादिनिवृत्त्याऽवगतिवत् ब्रह्मसाक्षात्कारेण पश्चात्पुरुषार्थो मोक्षल
क्षणो भवतीति भावः तत्राचार्यसंमतिमाह तदुक्तमिति स्तोत्रेऽपि शिते प्रकृते तेनावर्त्तते हि प्रतिब २५
ध्नाति ततो ब्रवीति च भगवत्पादः द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं चेत्युपक्रम्याधिदैवमध्या

24

सोऽप्यचार्यापि वेत्यपीति कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ तत्कथं स्थितात्मेति निर्वृत्तिं अन्तवाक्यस्थे तेनप्रान्यः
स्मार्यते च व चापर इति एवं श्लोकः अत्र चत्वारः श्रोतारः विरक्तस्य सः श्रुतवेदः पिशा
च श्रुतत्रयश्रुतके तारा वृत्त्या पेतायामपीत रणात्स्वभावान्तु व्याख्यिकारिणः श्लोके नवा
तहर्हे नवा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेति न कान्यत्रुपपत्तिरिति भावः नन्वनुव्याख्यिका
रिणो व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानामुक्त प्रकारेण ब्रह्मसाक्षात्कारे संपन्ने कतो विशेषोस्ति न
वेति विमर्शो निर्णयमाह एतावानिति अत्र व्यवहारस्मोऽग्र व्युत्पन्नानां ब्रह्मसाक्षात्का
रानंतरं ध्याननिष्ठापत्तिर्नेति संबंधः तत्रयुक्तिं वक्ति परंतत्रेति परंतत्राप्येषप देशान्धी
श्लो॰ नोपेक्षितेन श्लोका : परंतत्र प्रज्ञास्मेषां भाव स्तोत्र तस्मात् त्वयः अन्ततःपरंतत्रप्रज्ञेत सा
क्षात्कारानंतरं किं ध्याननिष्ठेत्याशंक्याह असंभावनेति आदिशब्देन विपरीतभाव
नाग्रहणे तथा चाव्युत्पन्नानां मृतेः प्रमाणकृतालत्ताभावाडत्पन्नस्यापि साक्षात्कार
स्याऽसत्संगादिदोषवशेन संभवितासंभावनाविपरीतभावनाभ्यामिति वक्तव्यत्वान नि
वर्तकतापोगात्परमपुरुषार्थीन स्यादेतानिरंतरं ध्याननिष्ठामभ्यस्यमानायामस या ५
त्संगादीनामभावात्प्रतिबंधककारणाभावेनाशेति वद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण परमपुरु
षार्थः संभवतीति ध्याननिष्ठावश्यमपेक्षितेति भावः तत्र गीतावचनमुदाहरति तद्बुद्धय इ
ति ध्यानदीपस्य श्लोकमुदाहरति विद्यारण्योक्तिः पंचीकरणेक्तप्रकारेण निर्गुणब्र
ह्मध्यानत्वामित्यर्थः तेन ध्यानेन किं भवतीत्याशंक्याह विद्यारण्यसमम्यानंतरमाह मरण

नेतरं स्मरेयोत्रवीतिश्रुतिः अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि
ति पञ्चकोशमाणं मिद्धसाङ्गूपस्य प्रतिषेधायोगादिति तटस्थं रूपस्यावियाविलसितत्वेन
तद्बाधकमानानामाभासत्वात् यद्वाक्ये ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं प्रतिपादितं न निषेधो
यन्न इति तत्रोक्तं नहि ब्रह्मणो निरात्मकत्वं यावा मनसातीतत्वं प्रतिपाद्यते किं तर्हि ब्रह्म
णः सर्वेषां नः प्रत्यगात्मतया विषयत्वेन श्रुत्या तत्प्रतिपाद्यते तस्माद्ब्रह्मपरोक्षं नेह
रूपं प्रतिषेधति तर्हि तद्ब्रह्म सर्वैः कस्मान्न गृह्यते इतिचेत् अव्यक्तत्वात् तदेव कुतः इति चे
७८ त् न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा मुण्डकेति तत्स्यात्मा गृह्या
ते हि गृह्यते अस्थूलमनण्वह्रस्वदीर्घमित्यादि अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते
इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्हि प्राणार्थस्य प्रतिपादनात् ब्रह्मणोऽव्यक्तत्वे तर्हि तद्ब्रह्म मु
मुक्षवः कथं कदा साक्षात्कुर्वन्ति अत्राकाङ्क्षायां तत्प्रकारं इत्थं चकारो भगवानुपदिशति अ
पीति संराधने ध्यानकाले प्रकाशते विदुषा प्रत्यगात्मतया ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्ति तस्मात्प्र
त्यक्षानुमानाभ्यां प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रति निरपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं
प्रति सापेक्षत्वात् श्रुतिस्तावत् ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्याय
मानः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् इत्याद्या यं विनिद्राः जित २५
श्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः इत्याद्या ततश्च
ध्यानेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षो भवत्येव न चैवं ध्यानं सर्वसाधारणमेवेनोप
 पादानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वात् ॥२

सत्यदात्मकप्रपंचोक्त्यनंतरं प्रकारोपस्थाने निषेधार्थमाह नेति नेतीत्युपदेशः क्रियते २

त्मं च ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणे द्वे रूपे मूर्त्तामूर्त्तं जगत्सो समष्टिव्यष्टिरूपो महारजनाद्युपमैर्लि
ङ्गतत्वासनारूपं चोपन्यस्यात्मा नोपते अथात आदेशो नेति नेतीति अत्र यद्यपि निषेध्यं किं
चिन्न प्रज्ञायते तथाप्यवेशाद्रूपसामानाधिकरण्यार्थकेनेति शब्देन सन्निहितवाचिना निषेध्यं किंचि
त्समर्प्यते तत्र संशयः किमत्र रूपे पादेशिनाहि ब्रह्म प्रतिषिध्यत आहोस्विद्ब्रह्म पादेशिना
हि रूपे प्रतिषिध्येते इति तत्र प्राप्तं तावद्रूपे पादेशिनाहि ब्रह्म प्रतिषिध्यत इति कुतः द्वितीये
त प्रत्यक्षादिसिद्धस्वरूपादेः प्रतिषेधायोगात् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे
ति श्रुत्या ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वप्रतिपादनेन तस्यैव निषेध्यत्वात् इति प्राप्ते अभिधी
यते न तावद्ब्रह्मणः प्रतिषेधः संभवति रूपिणो विना रूपानवस्थानात् किंच ब्रह्मव्य
तिरिक्तस्य मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्य कार्यप्रपंचस्य नित्यत्वेन ब्रह्मप्रतिषेधे शून्यवादः प्रसज्ये
त नहि किंचिदविषिध्यत इति चेन्न प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति नेति नेतीति श्रुतिः एवं वा
क्यप्रकृतं ब्रह्मणो रूपं तेनोपन्यस्तं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं तदेतत्प्रकृतं तवासनारूपमेतावत्त्वा
त्प्रतिषेधति अथात आदेशो नेति नेतीति न तु रूपिणं ब्रह्म प्रतिषेधति शून्यवादप्रसङ्गात् द्वे
प्रतिषेधे आदरार्थं नेति नेतीति वीप्सा इदं तावज्ज्ञापनमिति चेन्न ततः प्रतिषेधानन्तरमस्यो
ब्रवीति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति कोऽर्थः नह्येतस्माद्विषयाद्व्यतिरिक्तं ब्र
ह्मणोऽन्यत्परं न पश्यतीति योजना अथवा नेत्येतस्मादिति देशादन्यत्परमस्तीति देशान्तरे न
पश्यतीति योजना किंच प्रतीतिरेव दानन्ता ब्रवीति च सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ततः नेति नेत्यादेशा

न॰ सं॰
२५

गतस्तु पर्युपासते प्रबलप्रारब्धभोगेनापि ब्रह्मनिष्ठातो प्रच्युतिः तेषामस्मत्पर्युपासने पतनाटग
योगक्षेममेव वहामीति भगवतानाहं स्वकर्मवैगुण्येनामन्याहृष्टो योगक्षेमं वहनायोग
न योग्यताध्याननिष्ठानां निरंतरं हृष्टस्वविभवतीतिभावः भगवद्वचनात्तरमुदाहरति म
त्रिनेति मयि सर्वेषां प्रत्यगात्मना विद्यैकरसे नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे वासुदेवे चिन्त

तानं हृष्टपुस्तकार्थेध्या नसीकरोः=५ येषां नित्यथोक्तः एवमवेद्यबोधो न त्वेवं ज्ञानेनापि ध्यानविधिः उक्तो न स्यात् तमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेः सत्यात् न चैवं साक्षात्कारस्य दृष्टरूपत्वेनाविध्यासत्वाद्वि
धिरेवेति वाच्यं धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति साक्षात्कारोत्तरकालं ध्यानाव

साक्षात्कारध्यानयोः पूर्वोत्तरकालीनत्वेधि दु त्व नकत्वा प्रत्ययः वि रुध्यत इति भावः =५

ध्यवगमात् तस्याविज्ञायेतिक्त्वाप्रत्ययविरोधः स्यात् न च साक्षात्कारेण परमपुरुषार्थ
लाभात् तदुत्तरं ध्यानविधिर्निष्फलः इति वाच्यं दृष्टानीं ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यपि प्रारब्धवशाद्देहादि
दुःखोपस्थितिसमाहोपलम्भान्नावनाशरूपपार्थसिद्धिः किं तु तद्रूपसन्निष्ठैव केवलज्ञादिनाब्र
ह्मनिष्ठस्य यावज्जीवं ब्रह्मध्यानाभ्यासः कर्तव्य एव अन्यथा यदि पर्युदासाभ्यसक्त्यासक्तो
नैरत्कपालनः स्यात् यथाह निःसंगतासुकिं पदे पतीनां संगात् प्रायः प्रभवति दोषाः आ
रूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः इति अतो विषयासक्तं लण
यथाइच्छेष्टानन्तर्य ध्यानविधिरपेक्षितः न च प्राप्ते संगात्प्रजनमिथ्याफनब्रनीनामशब्द
सर्वात्मना न विसृजेद्धि हितं हि पापानि एकस्यै रहसि चिन्तमनेन तदीप्सोदुजीवन नदीतिश्रुत्या २५
धुवचेतसः संगतानि न च ते साधकविषयेन सिद्धविषयमिति वाच्यं यस्मात्सिद्धं तु हिरण्मयेन

26

अपि संराधने इत्यसा = ३

अपि संराधने दृश्यस्संशयादिरहितविषयत्वे संगीकृते = ३

दृश्यमाने संशयादिरहितपदितकर्तृत्वात्तेनापदिष्टमिति कथमुच्यत इत्याशङ्क्याह एवं सतत
त्पदेशो वा मदेव वदित्यत्र संशयादिरहितानां तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानमात्रेण
परमपुरुषार्थप्राप्तिपाटेनानेनास्य संशयादिरहितपदितविषयत्वावगमात् अन्यथा
पूर्वोक्तरीत्या विरुद्धं वदन्ति तत्र कारणं न मन्तव्यं तत्त्वं स्यात् तस्मादित्यत्र संशयादिरहितप
दितविषयमेव न सर्वसाधारणमिति भावः समनन्तरमाह अक्षरमिति ये त्वक्षरं संशया
दिः नैतच्चिन्तनीयं न संशयादिरहिताः पंडिताः ध्यानं कुर्वन्ति किं संशय कु
र्वतीत्याशङ्कायामुपदेशसर्वार्थमित्याह संयम्येति पंडितानामेवात्र योग्यता इत्यतिरवोच्यते
ने कुर्वन्तीति भावः तत्र भगवदुक्तमुदाहरति अनन्यमिति न विद्यते अभिनिवेशोऽन्यस्मि
न्यायिकेऽपि येषां तदनन्यस्ताः मां सर्वेषामात्मत्वेनावगतं तस्मात् वासुदेवे तत्परस्तन्निष्ठस्तदाश्रीत्युपक्र
मोपसंहारादिमत्परत्वेन संतन्निष्ठ इत्युच्यते इत्यादिनाम्नातिपाद्यमानं चिन्तयन्त अन्येष एतत्कु
र्वन्तः ये जना साधनचतुष्टयसम्पन्नाः पर्युपासते विजानीयोपक्रम्यमानं तत्र तन्मयध्यानं ५८
कुर्वन्ति अत एव नित्याभियुक्तानां तेषां योगक्षेमं वहाम्यहं अप्राप्तप्रापणं योगः प्राप्तस्य
परिपालनं क्षेमः तत्त्वविदः करस्मान्नेदं ब्रह्मात्मनिष्ठानां लौकिकानेदं ज्ञानस्यानन्तत्वाद्भा
वाद प्राप्ताप्राप्तस्य भावात् तस्मान्नेदं प्रश्नत्वं पूर्वपक्षानिरुपपन्नतानतः यं भगवानितेषां यो
गक्षेमं वहामीति वदतोऽनिकेत उच्यते पराप्रितेषामप्राप्ताप्राप्तस्याभावाद्ब्रह्मानेदस्यानित्यप्रा
प्तत्वाद्योगक्षेमानेन तथाप्यनात्मन्यात्मबुद्धिपरित्यागेन ब्रह्मानेदात्मनावस्थानेपा

ना. से. २७

सिद्धांते वस्तुनिष्ठत्वेन वेदांतानां प्रामाण्यं समर्थितं नन्वेवं सति तत्त्वमेवाधीरो विज्ञाय प्र
ज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण इति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंग इति न विज्ञायेत्यनेन श्रवणजन्यज्ञानस्यै
वाविवक्षितत्वेन तदुत्तरं साक्षात्कारमुद्दिश्य प्रज्ञाशब्देन विधानोपपत्तेः नाप्रामाण्यं श्रु
तेः नन्वेवमपि साक्षात्काराङ्गत्वेन ध्यानविधानेंगीकारे यथेष्टचेष्टाप्रसंग इति वाच्यं
देहाभिमानशून्यत्वेन तदयोगात् निःसंगता मुक्तिपदं संगस्त्यजेति वचनद्वयमस्मा
धकं विषयत्वात् यद्यपि यस्माद्भिन्ना हि रागद्वेषेन दृष्टचेष्टादिवाक्यं विदुषां न्यासप्रक
रणे पठितं सिद्धविषयमिवाभाति तथापि सिद्धस्य देहाभिमानशून्यत्वेन यागरागादिप्रसक्ते
रभावेन साधकविषयमेव देवाक्यासिद्धं लाति तदेतत्सर्वं मनसि ... ध्येयमाह देहा
भिमानेति ज्ञाननिष्ठानां विध्यभावे व्यासमतं ... वादयति तदुक्तं मिति अधिकरणे
एवं मतकृतेन यद्यात्मा ब्रह्म स्यात्तदा तन्नुक्तापरिहारो निर्विषयो स्यान्नामिति चेन्न देह
संबंधात देहाभिमानात् गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयादित्युक्ता गुर्वंगनां नोपग
च्छेदिति परिहारः एतावतुक्तापरिहारो देहाभिमानात् आत्मनो ब्रह्मताऽज्ञानदशा
यामुपपद्यते ब्रह्मज्ञानदशायामात्मनस्तद्भावाद्भयमपि नाशं भव तत्र उपजातेरादिव
टिति दृष्टांतः यथाग्निः श्मशानगतः संबंधीयोऽपि हीयतेऽन्यस्य पाठे यते यथा वा पुरीषम
नुष्यशरीरसंबंधि परित्यज्यते गवांशरीरसंबंधि पादीयते तस्य पवित्रत्वात् तद्वद्देहाभि
मानेनानुक्तापरिहारेण कृत्स्नस्य ज्ञानिना न किमपि कर्तव्यमस्ति तदुक्तं यस्यान्तरे

श्री

ध्या

२२

दृष्टं चेत्स ब्रह्माहमस्मीत्यादिना सिद्धस्यापि विषयासक्त्या यातित्साभिधानात् तमेव धी
रो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतिमूलत्वाच्च अतएव वृद्धैरात प्रसंख्यानं ध्यानविधिपरमिति वर्णितं अन्य
थाश्रुतिनिवृत्तिप्रयोजनाभावेन परिनिष्पन्नवस्तुपरत्वपाऽनुवादकत्वेन प्रसंख्यानस्याप्रा
माण्यप्रसंगात् तस्मात्प्राक्स्वरूपज्ञानानन्तरं ध्यानविधानात्सर्वैर्मुमुक्षुभिः पण्डितैरपण्डितैः
सेव्यमानादरहितैः ब्रह्मज्ञानोत्तरं यावज्जीवं ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमेवेत्याशंक्याह न तत्त्वज्ञानेन
इति देहाभिमानी द्विविधः कर्मजो भ्रान्तिजश्चेति कर्मजस्य प्रारब्धान्निवृत्तिर्द्वितीयस्या
ऽज्ञानमूलत्वेनाज्ञाननिवृत्ते तन्मूलभ्रान्तेरपि निवृत्तत्वाद्भ्रान्तिजाभिमानोऽपि निवर्तते
ततस्तत्त्वज्ञानिनो देहाभिमानशून्यस्य कर्तृत्वादिनिवृत्तत्वात्स विधिकारणं हन्तेः उक्तो ध्यान
विधिः तदुक्तं व्याचक्षते तेन प्रसंख्यानं वेदान्तध्यानं वा येनाधिकारं लभमानोऽधि ५८
कारी स्यात्तन्न शृण्वतः ज्ञाततत्त्वात्मज्ञानेन कस्मात्कृतत्वात् ऽभ्युपेतो सप्रयापन्न
मात्तविषयतंगीकारः६ नमनोऽहमस्मीत्यादिः विपर्ययस्तत्त्वनिदिध्यासे किं ध्यानमविपर्ययप्रतीति नचैवं प्रसंख्यानस्या
प्रामाण्यापत्तिः ब्रह्मात्मभावस्य मानान्तरादयोगत्वात्प्रसंख्यानस्य विधिपरत्वानंगी
कारेऽत्र तु प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन प्रसंख्यानमेव न स्यादिति वाच्यं हि प्रसंख्यानस्य ज्ञानस्वतो
पपत्तेः नचैवमप्यनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमिति वाच्यं ब्रह्मैक्यमानोत्पत्तिस्वेनेत तराः३
ट्यागात् तस्माद्वेदान्तप्रसंख्यानं ध्यानविधिपरं अतएव सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समन्व
याध्याये चतुर्थाधिकरणे तत्तु समन्वयादिति अप्रसंख्यानस्य विधिपरत्वे परतो कृत

ज्ञानस्वरूपत्वं जगत्कैवल्यं =४ अज्ञानेन =५ आत्मा दितं =५

तस्मात्तदा द्रष्टृस्वरूपं भवति न तु तद्विधिशेषोपादिभावः नन्वज्ञानिनो ध्यानविधयभावे प्रार
ब्धवशेन व्यवहारे श्रवणाद्यसंभावनादिप्रसक्त्या मानान्तरमार्गाद्यपाशक्याह
ज्ञानिनश्चेत् इति मात्रबोधेन नासंभावनादिभ्यावृत्तेन तदिह श्रवणमनननिदिध्यास
नैः निश्चितनानात्मत्वे तो निवृत्तस्य करतलामलकवत् स्वस्वरूपमप्रमाणेदमनुभवतः संश
यादिसंभवति तदुक्तं विद्याविग्रहमप्यहेणापि हि तेषां च पुत्रैश्च लता उल्का ध्यातमप्रकृ
मननशीलयाबुध्या=६ षमुनिधिया मञ्जादिषीकामिव कोशात्कारणकार्यरूपविकृतात्मपृथगिति: संश
येनासौ दृश्यमविष्यति कृतजगतः संसाररज्जुः केयं दृष्टिरिति नन्वात्मसंशयादिः अज्ञा
नमेव मा वै प्रतिबन्धकस्मात्तत्त्वमन्यथा प्रारब्धभोगतृप्त्याशक्याह नेति अपरोक्षज्ञाने
विरोधिनि सति वृत्तज्ञानं नाम गगनवाधितानुवृत्त्या द्वैतदर्शनमात्रेण प्रारब्धभोगोप
पत्तेः न मानप्रतिबन्धः तदुक्तं वार्त्तिकाचार्यैः नेत्रमुत्पाद्य दिवाकरोऽन्यमन्यदीजन्म
मात्रेण स्वविद्यासहकार्येण नाशतोदितं भविष्यतीति एतदेव प्रशारीरकाचार्यैरप्युक्तं
पश्यामि चित्रमिवं सर्वमिदं द्वितीयं तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते आत्मानमद्वयम
मि ४ नेन हृदविकल्परूपं पश्यामि द्वयगणानामिव च प्रपंचं अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्वतुल्यं
शरीरमपि निर्लयनीवदीने एवं च जीवन्मिवकृतिनाशेन च निःश्रेयसाधिगमने च समग्र २८
सिद्धमिति तस्माज्ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ नानिष्टसंस्कारप्रारब्धाधीनव्यवहारे
सत्यपि ज्ञानिनो मोक्ष उपपद्यत इति भावः तत्र संमतिमाह तदुक्तमिति समन्वयलक्षणे

28

व स्यादात्मनः प्रमाणत्वः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृ
तेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः इति श्रुत्याद्युक्तेः ज्ञानान्न तेन तस्य
स्य कृताकृताभ्यां प्रत्यवायादिनः नैवास्ति किंचित्कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्वविदिति नत्वात्मनो देहा
भिमानादनुवृत्तायाविहिताशेषप्रत्यवायो नन्वन्यस्य ज्ञानिनः सर्वकर्त्तव्यताभावेऽ
पि पतितत्वाभिप्रायः तत्र भाष्यसम्मतिमाह भाष्यकारैरिति सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः
सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति स्मृतेः लक्षणं भाष्यं
कुर्वन्तीति भाष्यकारास्तैरित्यन्ततः ब्रह्मविद्वाचनं मिथ्यैवादृष्यमिति गौणेति आत्मा
त्रिविधः गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेति तत्र भार्यापुत्रादयो गौणात्मानः स्थूलसूक्ष्मादि
यः पंचकोशाः मिथ्यात्मानः तेषामधिष्ठानभूतोऽपरिच्छिन्नात्मा मुख्यात्मा नैदेकरसः सत्
ख्यात्मा गौणात्मनः सत्वश्रुत्यादिनाऽदृष्टफलाप्तेर्नदोषाय ततश्च गौणमिथ्यात्मनो रसते
मिथ्यात्मनिश्चयेऽपि देहादीनामात्मत्वबाधनात्सर्वेषामधिष्ठानं सच्चिदानन्दैकरसब्र
ह्म हमस्मीति बोधे मातापितादिनिवृत्तौ तेषां कार्यं कर्तव्यत्वाभावेन न किमपि कर्त्त
व्यमस्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः सत्यज्ञानाऽनन्तेन स्वात्मनैवेह प्राणव एवनित्याम
हिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान्तस्यात्मा स्वरूपवित् तं विदित्वा न लिप्यते
कर्मणा पापकेनेति स्मृतिश्च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानिनः सर्वे
कर्तव्यताभाववत्कृताकृतत्याग इति तस्माज्ज्ञानिनः कर्तव्यताभावात् ज्ञाननिष्ठा च

न. सं. २५ मोक्षयिष्यामि मा शुच इति भगवद्वचनात् इति भावः । तत्र भगवत्संमतिमाह नष्टेति पुरुषेष
णाम परिच्छिन्नानन्दस्वरूपमिति यावत् गुणैः सत्त्वादिभिः सह पृक्तमिव वेज्ञानिमे
वेद्यः निष्पन्नाविद्यो यस्मात् सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानः प्रवृत्तव्यवहारोऽपि वत्र पी
त्यर्थः उक्ताभिप्रायो भगवतैवोक्त इति दर्शयितुं षष्ठाध्यायश्लोकमुदाहर
ति सर्वेति उक्तार्थे शेषवचनमुदाहरति शेषेति सर्वथेत्यस्यार्थः परमात्मनि विदेहं व्र
ह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्कारवान् कृष्णवचनान्तरमुदाहरति विद्यायोगेनेति वैराग्यपर
या० ७ मावस्था हि वैराग्यबोधोपरमाः सहैव परस्परं प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित् क्वचि
परस्परं॰ त् वैराग्यादीनां सहायत्त्वे सक्ताः क्वचित्कस्य विद्धि योगसक्ता कस्यचित् त्रयाणां महावस्था
नेकेन वा कस्य विद्धि योगे भवतीत्याकांक्षायां त्रयाणामन्यतमप्रकाशेन्महत्त्वमपि सः फलेन
विलेन क्वचित् क्वचित् दृष्टा विसृतिवधानमिति कस्य विद्धि न साधिकारिणः पुरुषधौरेयस्य
३६ महतां तपसां परमेष्ठिनां ग्रहणं च वैराग्यादीनां महावस्थानं सक्तामसमाधिकारिणः या
उरितेन त्रयाणामन्यतमस्य इति क्वचित् सक्तात् कस्मिन्नंशे किं फलं भवतीत्याकांक्षायां वैरा
ग्योपरती पूर्णो बोधस्तु इति वध्यते यस्यान्तस्य न मात्रोऽस्ति एव लोकस्तपोवलादिति वैरा
ग्योपरमयोः पूर्णे बोध्यत्व इति विधफलसक्तान्तोऽहृपणीतर्दमाह पूर्णेति न तस्य त्रया २५
३२ णां साधनस्वरूपफले चेति देव दोषदृष्टिर्जिहासा च न भोगेच्छा ननु समाधा
रणे हेत्वभावे वैराग्यस्य त्रयाणां क्रमी भावेनादिवेपन्नन्तत मिथ्याविवेचनं पुनर्यथेषु रत्न

क्षिपते ईक्षतेर्नाशब्दं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या जगतः कारणं किंचित् श्रूयते तत्र संशयः प्रधानादि जग
त्कारणं ग्राह्यं स्विद्ब्रह्मैवेति संशये न ब्रह्म ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् परिणामित्वात् त्रिगुण
त्मकं प्रधानमेव जगत्कारणं न ब्रह्म तस्यापरिणामित्वादिति प्राप्ते अभिधीयते न प्रधानं जग
त्कारणं शब्दवाच्यं अशब्दं यतः कथमशब्दमिति चेत् न तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति का
रणस्येक्षितृत्वश्रवणात् ईक्षितृत्वस्य चेतनधर्मत्वात् प्रधानेस्याचेतनत्वेन तद्योगात् न
नु प्रधानस्यापि गौणमीक्षितृत्वं भविष्यतीति चेन्न सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्ति
स्रो देवताः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति कारणे सत्यात्मशब्द
प्रयोगात् चेन्न नेतदचेतनोपयोगात् न चेतनेप्यात्मशब्दो गौणो भविष्यतीत्याशंक्य तदुत्तरत्वे
नेदमाह तन्निष्ठणाति सच्चेवाचष्टे नात्मशब्दादिति ग्राह्यमर्थः । यदि प्रधानं जगत्कारणं स्या
त्तर्हि आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति तन्निष्ठस्य मोक्षो
पदेशो न स्यात् न ह्यचेतनप्रधाननिष्ठस्य मोक्षोपदेशः संभवति तमेव विदित्वातिमृत्यु
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति परमात्मविज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधात्
किं च तत्त्वमसीति चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनतादात्म्याविरुद्धोपदेशायोगात् न तज्ज्ञानान्मो ने
क्षः तस्मान्न प्रधानं जगत्कारणं किं तु ब्रह्मैव तन्निष्ठ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्ब्रह्मज्ञानैकशर
णस्य न मोक्षप्रतिबंधः सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मो

ते. से. ध्यस्य हृदयं तावद्विदिग्धेन तदन्यद्गृह्यते तत्राचार्यवचनमप्युदाहरति उपदेशेति ग्रंथांतर
३० म मेतमप्युदाहरति गृहमित्यादिना परमप्रकृतमुपसंहरति सर्वेशेति ततः किं तत्राह ततः
हं ब्रह्मास्मी ति तं परमात्मानं विदित्वा ... सादात्म्यस्य सर्वसंसारकारणमज्ञानं मत्वेति कामति श्रुति
ति ३ नाशयतीत्यर्थः एकमिति संसारकारणज्ञानमुपलक्ष्यते सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो
इति संप्रसादः सुषुप्तिः सुषुप्तिकाचके न संप्रसादशब्देन तद्वान् जीवो लक्षणया प्रोच्यते
अस्माच्छरीरात्स्थूलसूक्ष्मरूपात्समुत्थाय विवेकेन तदभिमानत्यक्ताखेन रूपेण ब्रह्माभि
30 निष्पद्यते अयमर्थः अहं ब्रह्मास्मीति स्वस्वरूपेण ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परं ज्योतिः संपद्यते पर
मात्मा भवतीति योऽत्र ह्यस्मिन् सः उत्तमः पुरुषः उद्गतं निवृत्तं तमः अज्ञानं यस्मात्स उत्तमः
अज्ञानतत्कार्यातीतः पुरुषः पूर्णः नैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतमिति श्रुतेः
अयं नित्यापरोक्षस्वरूपः पुरुषः एव पुरुषः सर्वसाक्षी अहमस्मीत्यात्मानं प्रत्यगात्मानं
जानीयाद्वेद कश्चित्स किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबंधः अत्र वेदेति ज्ञानाधिकारि
णं त्वतद्दुर्लभत्वं सूचयति कश्चिदिति धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदिति श्रुत्यंतरात् मनुष्याणां सहस्रे
षु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः इति भगवद्वचनाच्च ... ते
कृत्ये नासौ कृतकृत्यः एतत्कृत्वा कृतकृत्यो भवेत् विद्यारण्यश्रीपादैः अयं वित्त ऐहिकामुष्मि २०
क व्रातमिथ्यो मुमुक्षुरसिद्धये बहुक्लेशक्रियाः ... स्यात् तत्सर्वमथ नाभूत् तदेतत्कृतकृत्यत्वं
प्रतियोगि पुरःसरं अतृप्तिं दूषयत्येवं तृप्यति नित्यशः दुःखिनोऽज्ञाः संसारकामसु

बोधस्यैतेऽन्त्यो मताः । प्रमादे धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः । सुषुप्तिवदुपरतेरित्युक्तेः कर
रैरितरति तृणादिकमणि तावत्प्रसिद्धं दर्शितं । ब्रह्मलोकं तृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः । स्व
प्रत्यग्दृष्टिः । मौनाभावेऽप्युपरमस्यापि देहात्मवत्स्वात्मत्वादार्ढ्यं बोधः समाप्यत इति न
नन्वेवं यस्य बोधः पूर्णः वैराग्योपरमौ प्रारब्धकर्मणा इति चेद्धेयहानादानस्याभावात् । किंतु
व्यक्त्यां वेदव्यक्तौ च भवति [illegible] विदोषान्तिपरमितत्वादित्याह ते । किंतु प्रारब्धकर्मवशेन व्यवहार
प्राचुर्यात् [illegible] । [illegible] नन्वेव [illegible] तन्निवर्तकस्य योगस्य इति चेदुक्तावादित्तिभावः । नन्वप्रारब्धा
पेक्षया योगस्य प्रबलता कथं तस्य इति चेद्यदि [illegible] अवश्यंभावि प्रारब्धस्य योगापेक्ष
यापि प्रबलता [illegible] अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न लिप्येरन्
नलरामयुधिष्ठिरा इति [illegible] बोधे पूर्णे वैराग्योपरमयोः इति चेत्तेऽपि मा हा भवतीत्युक्ते
तत्र बोधस्य पूर्णत्वे कीदृशमित्याकाङ्क्षायामस्य भावनाविपरीतभावनाराहित्यं च
स्वसाक्षात्कारस्य पूर्णत्वमित्यभिप्रेत्य [illegible] वचनमुदाहरति बोधस्येति यस्ता
नतकार्यं हरतीति हरिर्भगवान्वासुदेवः परमात्मा [illegible] कारणं च कार्यं जानं च का
रणकार्यजातं [illegible] किमपि नास्ति कार्यं कारणं [illegible] न तत्त्वमिति रैके
णाभावादित्तिभावः । [illegible] अस्मिन्नविमाना [illegible] अध्याय [illegible]
[illegible] गुरूपदिष्टमहावाक्याद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे [illegible] ज्ञाने न तत्कार्यं विनश्यति । [illegible]
कमात्मवित् [illegible] तेरितिभावः । [illegible] वचनमप्युदाहरति [illegible] शिवेनापि ते

त.त्वा. त्राद्यपेतया परमानंदरूपोऽहं ममतामिति मिथ्यया श्रुतिरूपेतु कर्माणि परलोकपिपा
सं.टी. सवः सर्वलोकात्मकः कस्मादुत्तिष्ठामि किं कथं व्याचक्षाणो नेगमस्त्राणि वेदानध्या
यद्येतु वा येनाधिकारिणि मत्सामानाधिकरण्यात्क्रियतः निद्राभिन्ने स्वावेशेनेच्छा
३१ मिनकरोमिव ह्रहारस्येकल्पयतोऽकिं मे स्यादन्यकल्पनात् गुंजापुंजादिदाहेन नान्या
रोपितवह्निना नाम्नारोपितसंसारधर्मानेवमहंभजे इत्यादि एतद्ब्रह्मात्मत्वबुद्ध्या
हे ब्रह्मास्मीति मा द्वाहं म तु ब्रह्मा नकुशलः तद्विशेषवचनमुदाहरति प्रोषापीति त
31 स्माद्विचारितत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेण नित्यनिरतिशयाविद्वैकरसानंद
ब्रह्मभावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति सिद्धं इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्व
यंप्रकाशानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवसरस्वतीमु[illegible]विरचिते तत्त्वा ने
नुसंधानव्याख्याने अद्वैतचिन्ताकौस्तुभे तृतीयः परिच्छेदः ३

स. परिच्छे:
प. ३२

32